

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA
MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI**

**SAMARQAND VILOYATI PEDAGOGLARNI YANGI
METODIKALARGA O'RGATISH MILLIY MARKAZI**

RAXIMOVA MOHINABONU ABDUXAMID QIZI

**O'ZBEK ESSE MATNLARINING
LINGVOSTILISTIK TAHLILI**

MONOGRAFIYA

**“Bilig-ilmiy faoliyat” nashriyoti
Samarqand – 2023**

UO'K: 81-11

BBK: 81.411.2-5

M.Raximova. O'zbek esse matnlarining lingvostilistik tahlili. - Monografiya. - Samarqand: "Bilig-ilmiy faoliyat" nashriyoti, - 2023. - 100 bet.

Taqrizchilar:

R.Suvonova – SamDU dotsenti.

S.Yuldasheva – SamVYMO'MM tillarni o'qitish metodikasi kafedrasining dotsenti.

Mazkur monografiyada publitsistik uslubning nazariy-metodologik asoslari dalillangan, badiiy-publitsistik janrlardan lavha, ocherk, feleton, pamfletning o'ziga xos va farqli jihatlari, esse janrining g'arb va sharqda shakllanishi, tuzilishi, turlari yoritilgan. Ishda badiiy-publitsistik janrlardan esse, lavha, ocherk, feleton va pamflet janrlarining ochiqlik, dolzarblilik, dialoglilik, hozirjavoblik, fikr erkinligi va oshkoralik kabi xarakterli xususiyatlari yoritilib, esse matnlarining hayotiylik, subyektivlik va paradoksallik kabi qomusiy belgilari atroflicha esse matnlaridan olingan misollar orqali tahlil qilingan. Esse matnlariga xos bo'lgan fikr erkinligi, ochiqlik, tasavvurning harakatchanligi, oshkoralik, muallif menining ustunligi kabi jihatlarni namoyon kiluvchi lisoniy birliklarning fonetik, leksik, sintaktik xususiyatlari dalillangan.

Mazkur monografiya oliy ta'lim muassasa professor-o'qituvchilari, doktorant, magistr va talabalar, umumiy o'rta ta'lim muassasalari pedagoglari, publitsistik uslub va esse janri bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi Ilmiy-metodik kengashining 2023-yil 1-sonli yig'ilishi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-9973-1-0

© M.Raximova

© "Bilig-ilmiy faoliyat" nashriyoti

KIRISH

Jahon tilshunosligida adabiy tilning funksional uslublari, jumladan, badiiy-publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyatlari, matbuot janrlarining tili va uslubi, uning adabiy til rivojidadagi muhim o'rni tahlil etilib, keng ko'lamlı tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bu esa publitsistik matnlarni tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari asosida tahlil etish vazifasini qo'yadi. Shunga ko'ra, badiiy-publitsistik uslub janrlaridan esse matnlarini stilistik va lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganish, tilning ta'sir etish, munosabat bildirish va o'zida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirish vositasi ekanligini ochib berish soha taraqqiyotini ta'minlaydigan muhim omillardandir.

Dunyo tilshunosligida publitsistik uslubning tili va uslubi kognitiv, lingvopragmatik, semiotik, sosiologik, psixolingvistik va kulturologik aspektlarda tahlil etilib, uning nazariy-metodologik asoslari puxta ishlab chiqilgan. Shu asosda publitsistik uslubni til, uslub, mavzu, janrlar jihatidan o'rganish, esse, lavha, ocherk va felyeton kabi badiiy-publitsistik janrlarning tilini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Xususan, o'zbek tilida esse matnlarining o'ziga xosligini ta'minlaydigan fonetik, leksik, sintaktik va boshqa lisoniy vositalarni stilistik va ularda qo'llangan milliy-madaniy konseptlarni lingvokulturologik jihatdan tadqiq qilish shubhasiz, jahon tilshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri sifatida mavzuni yoritish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilshunosligida badiiy-publitsistik uslubning tili va uslubi tadqiq etilgan ko'p sonli izlanishlar olib borildi. Bunday tadqiqotlar orqali o'zbek tilining boy imkoniyatlari, muayyan nozik qirralari ochiladi. "O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug' ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy

etishni ta'minlash"¹ bugungi kunda dolzarbdir. O'zbek tilining boy imkoniyatlarini, milliy-madaniy xususiyatlarini o'zida aks ettiradigan esse matnlarini stilistik va lingvokulturologik jihatdan ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4479-son "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni qabul qilinganining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori, 2019 yil 21 oktyabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 20-yanvardagi 40-son "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori va sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu monografiya muayyan darajada xizmat qiladi.

Matbuot tili va uslubi, jumladan, esse janri matnlari o'zbek tilshunosligida deyarli o'rganilmagan sohalardan biri. Ammo rus va boshqa turkiy tillarda bu mavzuda muayyan tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, rus tilshunosligida V.Kostomarov, G.Ya.Solganik, D.Rozental², ozarbayjon tilshunosligida J.Mamedov, M.Adilov, M.Mamedov³, qozoq tilshunosligida A.Axabayev, S.M.Isayev⁴, o'zbek tilshunosligida B.Turdaliyev, M.Raxmanov, A.Boboyeva, I.Toshaliyev, T.Qurbanov, A.Abdusaidov⁵ va boshqalar

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // www.lex.uz

²Костомаров В. Русский язык на газетной полосе (некоторые особенности языка современной газетной публицистики) – М., 1971; Солганик Г.Я. О языке газеты. – М., 1968; Розенталь Д. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М., 1980.

³Мамедов Ж.А. Газетный стиль современного азербайджанского литературного языка: Автореф.дис... канд.фил.наук. – Баку, 1973; Адиллов М. Газет дили: Автореф.дис... канд.фил.наук. – Баку, 1973; Мамедов М.Б. Публицистический стиль азербайджанских революционных демократов: Автореф.дис... д-ра фил.наук. – Баку, 1976.

⁴Ахабаев А. Статический анализ лексико-морфологический структуры казахской публицистики (На материале казахских газетных текстов за 1965-66 г.г.): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1971; Исаев С.М. Язык периодической печати 1920-х годов: Автореф.дис... канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1966; Исаев М.С. Становление и развитие языка казахской периодической печати: Автореф.дис... д-ра фил.наук. – Алма-Ата, 1974.

⁵Турдалиев Б. Морфологические особенности языка периодической печати 1905-1917 гг: Дис...канд.фил.наук. – Ташкент, 1969; Рахманов М. Синтаксические особенности языка газеты «Туркистон

matbuot tili va uslubining turli xil aspektlarini tadqiq qilishgan. Shuningdek, esse janrining tili va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga A.L.Dmitrovskiy, K.A.Zasepin, L.G.Kayda, N.V.Yegorova, Ye.V. Buzalskaya⁶ singari tilshunos olimlar o'zlarining munosib hissalarini qo'shgan. Esse matnlarining tili va o'ziga xos xususiyatlari hozirgi kungacha o'zbek tilshunosligida monografik tarzda yetarlicha tadqiq etilmagan.

Monografiyada vaqtli matbuot tilining yuksalish va taraqqiyot yo'lini asoslab berish orqali chiqarilgan xulosalar o'zbek tilshunosligi uchun muhim ilmiy-nazariy ma'lumotlar berishi, gazeta tili va uslubini takomillashtirish, ulardagi uslub va so'z qo'llashdagi kamchiliklarning oldini olishga xizmat qilishi mumkin. Badiiy-publitsistik janrlarning xususiyatlari, ularning vaqtli matbuot tilining rivojlanishiga ta'siri, shuningdek gazeta tilining ommabopligi va ta'sirchanligini ochib berishdagi roli aniqlab berilgan hamda leksik birliklar matnda badiiy-estetik qimmatini ta'minlovchi, muhim lingvostilistik vosita bo'la olishi misollar asosida dalillangan.

Monografiyada keltirilgan ma'lumotlar ilmiy ahamiyati vaqtli matbuotning janrlari, ularning tasnifi, tili va uslubi, badiiy-publitsistik janrlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning o'xshashlik va farqli jihatlari, matbuot tilida uchraydigan lug'aviy o'zgarishlar, esse matnlari tilida adabiy til me'yoriga amal qilish darajasi, jamiyatdagi lisoniy vaziyat, til va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq ilmiy-nazariy qarashlarni shakllantirilishi uchun xizmat qiladi.

вилоятининг газети»: Автореф. дис... канд. фил. наук. – Ташкент, 1971; Бобоева А. Газета тили ҳақида. – Ташкент: Фан, 1983; Тошалиев И. Матбуот тили маромларига доир (Ҳозирги ўзбек тилининг тараққиёт йўналишлари) – Тошкент, 1990; Курбанов Т.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. – Самарканд, 1987. Абдусаидов А. Язык газеты и литературные нормы (на материале местных и республиканских газет 70-80-х годов): Автореф. дис... д-ра. фил. наук. – Ташкент: Фан, 1988.

⁶Дмитровский А.Л. Эссе как жанр публицистики: Дис... канд. фил. наук. – Санкт-Петербург, 2002; Дмитриевский А.Л. Жанр эссе: очерк теории жанра. – Орел, 2006; Зацепин К.А. Эссе как коммуникативная форма проблемы чтения: Автореф. дис... канд. фил. наук. – Самара, 2006; Кайда Л.Г. Эссе: Стилистический портрет. – М., 2008; Егорова Н.В. Эссе современной мордовской прозе: (проблемы стоповлепня и развития жанра): Автореф. дис... канд. фил. наук. – Саранск, 2011; Бузальская Е.В. Типология русского эссе (лингвокогнитивный аспект): Автореф. дис... докт. фил. наук. – Санкт-Петербург, 2017.

BIRINCHI BOB.
PUBLITSISTIK USLUBNI TAHLIL QILISHNING
NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

**1.1. Informasion jamiyat – «uchinchi to‘lqin» va
sivilizasiyaning yuzaga kelish modeli**

«Ommaviy axborot vositalari so‘zda emas, amalda «to‘rtinchi hokimiyat» darajasiga ko‘tarilishi zarur. Bu - zamon talabi, islohotlarimiz talabi»⁷ deb ta‘kidlaydi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev.

Yurtimizda so‘z erkinligini ta‘minlash, ommaviy axborot vositalari va axborot kommunikasiyalar sohasini rivojlantirish, ijtimoiy-siyosiy, sosial-iqtisodiy jihatdan rivojlanishning muammoli masalalarini hal etishda ularning o‘rni va ahamiyatini oshirish bo‘yicha sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ushbu sohaning bugungi holati tahliliga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, media makondagi da‘vatlar, chaqiriqlarga tezkorlik bilan yetarlicha munosib javob qaytarilmayotgan holatlar ham yo‘q emasligini ko‘ramiz. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar haqidagi ma‘lumotlarni o‘z vaqtida va sifatli taqdim taqdim etish bo‘yicha axborot sohasidagi ishlarni sezilarli darajada oshirishni, davlat organlari va tashkilotlarining axborot xizmatlari, ommaviy axborot vositalarining faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishni taqozo etmoqda. Chunki, ommaviy axborot vositalari keng ommaga axborot yetkazuvchi vositalar hisoblanadi.

Ma‘lumki, har bir axborot tagida manfaat yotadi. Ammo axborotdan milliy va xalqaro manfaatlarga zid kelgan holda foydalanish jinoyat hisoblanadi. Bugungi kunda esa axborot dunyoning ayrim mamlakatlari hamda xalqaro terroristik tashkilotlari qo‘lida asosiy va dahshatli qurol vositasiga aylanib bormoqda. Buning asosiy sababi - axborotning odamlar e‘tiboriga

⁷ Шавкат Мирзиёевнинг матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига табриги. 2018 йил 27 июнь.

eng qulay, eng tezkor va eng samarali yetib borishidadir. Jamiyatimiz hayotining deyarli barcha sohalarini, shu jumladan, ta'lim sohasidagi taraqqiyotini internet, televideniya, radio va ommaviy nashrlarsiz tasavvur qila olmaymiz.

Dunyoda yuz berayotgan turli voqyealar va ma'naviyatimizga zid bo'lgan ma'lumotlar axborot-kommunikasiya texnologiyalari, internet va axborot vositalari orqali kirib kelmoqda. Ba'zi yoshlar bu ma'lumotlarga o'zlari bilmagan holda ishonishmoqda, bu esa ularning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Biz yoshlarning media-savodxonligini oshirishda ommaviy-axborot vositalarining roli katta. Ular orqali turli xil ko'rsatuvlar tashkil etib borish, dunyoda ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar haqida fikrlarini o'rganish, tahlil qilish yoshlarni to'g'ri yo'naltirib borishning eng samarali yo'lidir.

Ommaviy axborot ta'sirida media madaniyat ham shakllanadi. U insonning axborotga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi, odamlarning qiziqishlarini boshqaradi, o'ziga mehriyodek jalb qiladi, ta'sirchanlikning turli-tuman ko'rinishlarini, usul va vositalarini ishga soladi.

Davr bilan hamohang, xalq bilan doim birga bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy adabiyotlarni qamrab oladigan «publitsistikaning vazifasi ijtimoiy fikr uyg'otish va uni shakllantirish, ma'lum maqsadga yo'naltirish, hujjatli fakt-ma'lumotlar asosida voqyelik manzarasini yaratishdan iborat»⁸ bo'lganligi uchun ham ularning tildan foydalanishdagi o'ziga xosliklari bilan publitsistik uslub shug'ullanadi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.Mirziyoyev matbuot va ommaviy axborot vositalarining ahamiyatini davlat ishi ahamiyatiga molik ekanligini ta'kidlagan edi: «Birinchi navbatda media tarmoqlari faoliyati samarasini oshirish, ularni xalq bilan muloqotning ishonchli vositasiga aylantirish, zamonaviy axborot xizmatlari bozorini, sog'lom raqobat muhitini shakllantirish singari

⁸ Ўзбек миллий энциклопедияси, 7-том. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.222.

dolzarb masalalar doimiy e'tiborimiz markazida bo'lishi kerak»⁹. Darhaqiqat, o'zbek tili sohasida milliy ruh va milliy imkoniyatlarni tiklash uchun harakat kuchaydi. So'nggi yillarda o'zbek tilini ilmiy tadqiq etishning qator yo'nalishlari rivojlandi. Bular ichida ayniqsa, tilga izchil yondashish va vazifaviy tahlil yo'nalishlari alohida o'rin tutadi. O'zbek tilining hozirgi davrdagi ijtimoiy mohiyatini baholash, uslublardagi janrlarni o'zaro bog'liq va alohida tadqiq etishda gazeta tilining o'rni beqiyos. Chunki gazetada o'zbek tili taraqqiyotidagi o'zgarishlar davr talabi bilan aks etib boradi, davlat tilining imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Mamlakatdagi barcha sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlarni yoritish, ularning samarasi haqida aholini xolis axborot bilan ta'minlash, keng, aniq, tezkor ma'lumotlar berish, kishilarni yangi rejalar sari yo'naltirish, ularning ongini shakllantirishda hukumat va xalq o'rtasida o'ziga xos ko'priq vazifasini bajarmoqda. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tub islohotlar sabab OAVda janrlar imkoniyatlaridan keng foydalanish, materiallarning mazmun-mundarijasini boyitish, axborotlarning ta'sirchanligini oshirish sohalarida katta ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Shu nuqtai nazardan, jurnalistlarning til vositalaridan foydalanish mahorati va uni baholash, OAVning samaradorligini oshirish, janrlarining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish, uslublararo bog'liqlik va alohidalikni ko'rsata bilish kabilarga e'tibor kuchaydi.

Gazetalarda janr va til mahorati masalalarini o'rganishning nazariy-metodologik asoslarini yoritish, gazeta, axborot, tahliliy va badiiy-publitsistik janrlarning leksik-stilistik, grammatik-stilistik xususiyatlari, janr va tildan foydalanish mahorati, adabiy me'yorga rioya etish holatlarini aniqlash nuqtai nazaridan tahlil qilishni amalga oshirish lozim.

⁹ Шавкат Мирзиёевнинг матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига табриги. 2018 йил 27 июнь.

Publitsistik uslubda gazeta tilining o'ziga xos o'rni va xususiyatlari bor. Gazeta tiliga xos belgilar sifatida K.Yusupov, A.Boboyeva, A.Abdusaidov¹⁰ quyidagilarni ko'rsatishgan:

1. Gazeta tili yozma adabiy tildir. U o'ziga xos lingvistik belgilarga ega.

2. Gazetada barcha vazifaviy uslublarga oid materiallar bosiladi. Ayrim materiallarda ular qorishiq holda keladi. Bu gazeta tilining o'ziga xos xususiyatlaridan hisoblanadi. Boshqa vazifaviy uslublarga doir materiallar (m., she'r, hikoya, badiiy asardan parchalar, farmon, qaror kabilar), agar gazeta materiallariga singdirilmagan bo'lsa, o'z usublari doirasida o'rganilishi lozim, ya'ni u gazeta tiliga aloqador bo'lmaydi.

3. Gazeta materiallari uslubi va ifodasi jihatidan farqlanadi. *Xabar, bosh maqola, korrespondensiya, hisobot, sharh* kabilar sof adabiy tilda yozilsa, *lavha, ocherk, ochiq xat, reportaj, tanqidiy maqola, felyeton* kabilarda badiiy uslubga xos elementlardan keng foydalaniladi. Bu janrlarda ba'zan o'z o'rni bilan sheva elementlari ham ishlatiladi.

4. Gazeta tili badiiy, so'zlashuv usublari tiliga yaqin uradi, ilmiy, rasmiy uslublar tilidan farq qiladi.

5. Gazeta tili uchun standart (andoza) va shtamp (qolip)lardan foydalanish xarakterlidir.

6. Gazeta tilining o'ziga xos xususiyati uning informativlik (axborot berish), tashkilotchilik, targ'ibot va ta'sirchanlik kabi vazifalaridan kelib chiqadi. Til vositalaridan foydalanishda gazeta tiliga xos ana shu xususiyatlar hisobga olinadi.

7. Gazeta tilida ekspressivlik o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Ta'sirchanlikni ta'minlashda ommaviylik, obrazlilik, emotsionallik va ekspressivlik, aniqlik va konkretlik, ixchamlik, munozaralilik kabilar alohida e'tiborga olinadi.

¹⁰Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: ФАН, 1986; Бобоева А. Газета тили ҳақида. - Тошкент: Фан, 1983; Абдусaidов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари. Филол. фан.докт....дис. автореф. – Самарқанд, 2005.

8. Gazeta janrlarida tilning imkoniyatlaridan foydalanish holati bir-biridan farq qiladi. Axborot, tahliliy va badiiy-publitsistik janrlarda lugʻaviy, frazeologik, grammatik vositalarning ekspressiv-uslubiy imkoniyatlaridan foydalanish oʻxshash va farqli tomonlarga ega. Til vositalarining uslubiy xususiyatlaridan foydalanishda turli usullar ishlatiladi.

9. Gazeta tilida adabiy tilning imloviy, lugʻaviy, grammatik, punktuasion va uslubiy meʼyorlariga qatʼiy amal qilinadi. Adabiy meʼyordan chetga chiqishlar (maʼlum uslubiy maqsad uchun) *lavha, ocherk, tanqidiy maqola, felyetonlar* tilida uchraydi. Badiiy uslubda umumiy meʼyorga rioya qilinsa, gazeta tilida adabiy meʼyor doirasida ish koʻriladi.

10. Gazeta tili adabiy tilning, xususan uning leksikasining boyishiga hissa qoʻshadi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, maʼnaviy-maishiy turmush bilan bogʻliq oʻzgarishlar dastlab gazetada aks etadi. Natijada yangi paydo boʻlgan yoki boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar gazeta orqali keng isteʼmolga kiradi. Gazeta lugʻaviy birliklar, ayniqsa, terminlarni ishlatishda «ijodiy laboratoriya» vazifasini oʻtaydi.

11. Gazeta davr bilan hamohang, jurnalistlarning mahorati tufayli neologizmlar va okkazonalizmlar koʻp ishlatiladigan yozma manbadir. Tilimiz leksikasidagi oʻzgarishlarni aks ettirishda gazeta tili badiiy uslubga qaraganda katta imkoniyatlarga ega.

12. Gazeta tili yozma adabiy til sifatida maʼlum qonun-qoidaga, meʼyorga boʻysunganligi va amaldagi imlo qoidalariga asoslanganligi uchun ham yuqori savodxonlikni koʻrsatuvchi manba hisoblanadi.

13. Gazeta tili namunaviy til sifatida nutq madaniyatini oshirish, adabiy normani targʻib etishda oʻziga xos koʻzgu vazifasini bajaradi. Undagi ayrim kamchiliklar aniqlanib, gazeta tilining holatiga va til taraqqiyotidagi oʻzgarishlarga tegishlicha baho berib boriladi.

Tilshunoslik, adabiyotshunoslik va jurnalistikada «publitsistika janrlari», «gazeta janrlari» terminlari keng qo'llanilmoqda. Lekin o'zbek tilshunosligida qo'llanilayotgan «gazeta janrlari» termini hozirgacha o'zining aniq ifodasini, obyektini topgan emas, u «publitsistika janrlari» termini bilan birga parallel qo'llanilmoqda. Yana bir muammo shundaki, gazeta materiallari janrlar bo'yicha aniq o'z tasnifiga ega emas. O'zbek tilshunosligi, adabiyotshunoslik, tanqidchilik va jurnalistikasidagi mavjud adabiyotlarda ular turlicha miqdorda umumiy tarzda sanaladi, xolos. Gazeta materiallarini janrlar bo'yicha guruhlariga ajratish e'tibordan hamon chetda qolib kelmoqda.

O'zbek vaqtli matbuotida XX asr boshlaridan janrlar yuzaga keldi. Vaqtli matbuot rivojlanishi bilan janrlarning o'ziga xos xususiyatlari, farqli tomonlari, yangi turlari paydo bo'ldi va taraqqiy etdi. Janrlar haqida fikr yuritilganda, o'zbek tilshunosligida «publitsistik janr» deyiladimi yoki «gazeta janri»mi, bundan qat'iy nazar, ularning miqdori, to'liq turlari haqida aniq tasnif yo'qligi bu sohadagi ishni ancha murakkablashtiradi.

O'zbek badiiy publitsistikasining xususiyatlari to'g'risida qator tadqiqotlar yaratgan O.Tog'ayev *xat, ocherk, felyetonni* badiiy publitsistika janrlari sifatida baholagan edi. U o'z tasnifida badiiy publitsistik janrlar (*xat, ocherk, felyeton*) bilan birga ijtimoiy-analitik yoki informasion-analitik (*korrespondensiya, maqola, reportaj*) publitsistika janrlarini ajratib ko'rsatadi. Olimning janrlarni alohida belgilariga qarab guruhlariga bo'lganligi, ayniqsa, e'tiborga molikdir¹¹.

T.Qurbonov tadqiqotlarida publitsistik uslub janrlari sifatida quyidagilarni ko'rsatgan va janrlar bilan birga ularning turlarini qisman qorishtirib yuborgan: *xabar, reportaj, korrespondensiya, maqola, siyosiy maqola, siyosiy, iqtisodiy va ilmiy xarakterdagi maqola, ocherk, felyeton, pamflet, lavha, partiya va hukumatning direktiva va qarorlari, axborot, turli sharhlar, taqriz, ijtimoiy-siyosiy*

¹¹To'raev O. Публицистика жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. Б. 3-6.

*esse, ochiq xat, xalqaro xabar, chaqiriq*¹². Jumladan, maqola va esse badiiy-publitsistik janr hisoblanadi. Siyosiy maqola, iqtisodiy va ilmiy xarakterdagi maqola, ijtimoiy-siyosiy esse kabilar esa ushbu janrlarning turlari hisoblanadi. Muallif janr va turlarni ajratishda ana shunday har xillikka yo‘l qo‘ygan.

A.Boboyeva «gazeta janrlari» mavjudligini tan olgan holda, axborot janrini ajratib ko‘rsatadi. Shuningdek, olimaning *felyeton va ocherkka* nisbatan ishlatgan terminlari ham («ijtimoiy-publitsistik», «badiiy-publitsistik») diqqatni tortadi¹³. Chunki *felyeton va ocherk* bevosita ijtimoiy hayotni badiiy hamda publitsistik uslub unsurlaridan foydalangan holda yoritib beradi.

Keyingi paytlarda o‘zbek tilshunosligida «gazeta tili», «gazeta uslubi», «gazeta janrlari» tushunchalari tobora mustahkam o‘rin egallamoqda. I.Toshaliyev «gazeta janrlarining tasniflanishi va guruhlanishi»ni quyidagicha belgilaydi: «Axborot (informasion) janrlari. Tahliliy (analitik) janrlar. Tasviriy (badiiy-publitsistik) janrlar». U *xabar, hisobot, suhbat, reportaj, lavha* (axborot (informasion) janrlar), *korrespondensiya, maqola, publitsistika, xat, xalqaro obzor, matbuot obzori, taqriz* (tahliliy (analitik) janrlar), *ocherk, felyeton, pamflet* (badiiy-publitsistik janrlar)¹⁴ kabilarni o‘z tasnifida qayd etgan.

G.G‘afurov «publitsistik janrlar» va «jurnalistik janrlar» terminlarining ma‘nodosh ekanligini qayd etib, janrlarni quyidagicha tasnif qiladi: 1) axborot janrlari: *xabar, suhbat, intervyu, hisobot, reportaj*. 2) axborot-tahliliy janrlar: *korrespondensiya, maqola, taqriz, sharh, kuzatish, xat, matbuot sharhi*. 3) badiiy-publitsistik janrlar: *ocherk, felyeton, satirik janrlar, esse, lavha*¹⁵.

¹²Курбонов Т.И. Публицистик услуб масаласига доир // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. – Самарқанд: СамДУ, 1980. – Б.77.

¹³Бобоева А. Газета тили ҳақида. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 20.

¹⁴Газета жанрлари услубияти: Махсус курс дастури // Университет таълими учун журналистика мутахассислиги бўйича ўқув дастури. Масъул муҳаррирлар: И.Тошалиев, О.Мадаев. – Тошкент: Университет, 1997. – Б.100-101.

¹⁵ Журналистик ижод назарияси ва амалиёти (жанрлар) // Тузувчи: Ғ.Ғафуров. – Тошкент: Университет, 1997, Б.142.

Ushbu tasnif natijasida publitsistik janrlar haqidagi fikrlarga aniqlik kiritilgan.

Matbuot, jumladan, gazetaning xarakterli xususiyatidan kelib chiqqanda, uning asosiy vazifasi axborot berish va badiiy-publitsistik vositalar orqali obrazli tarzda ta'sir etishdan iborat. Tadqiqotchilar matbuotning vazifasi va ifoda usullari hamda shakllaridan kelib chiqib, janrlar haqida gapirganda, «informatsion» yoki «axborot» janrlari, «badiiy-publitsistik janr», «analitik janr» terminlarini ishlatganlar. Shu nuqtai nazardan publitsistik janrlar tilini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarini quyidagi guruhlariga ajratib o'rganish mumkin:

Turkiy tilshunoslikda gazeta tilini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari.

Qozoq tilshunosligida N.B.Karashevaning dissertasiyasi «Ayqap» jurnali tilining morfologik va sintaktik xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlanadi¹⁶. B.Abilxasimov «Dala o'alayaty» gazetasi tilini¹⁷, S.Isayev «Yeñbekshi qazaq» gazetasi va «Qizil Qazaqstan» jurnalining til xususiyatlarini atroflicha o'rganishdi¹⁸. A.Axabayev dissertasiyasida qozoq vaqtli matbuoti tilini statistik jihatdan tahlil qildi¹⁹.

Tatar tilidagi «Ural» gazetasining leksik tarkibi, sinonimiya, frazeologik birliklar, ularning sintaktik xususiyatlari kabi masalalar A.G.Eshmuratovning nomzodlik dissertasiyasida alohida tadqiq etildi²⁰. V.Z.Garifullin gazeta matnlarida lingvoslubiy tizim masalasi²¹, I.M.Nizamov tatar reklama tili, ommaviy kommunikasiyada tatar nutqiy tili tizimining qo'llanilishi va

¹⁶ Карашева Н.Б. Грамматические особенности языка казахской публицистики начала XX века. Автореф. дисс... канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1959.

¹⁷ Абилхасимов Б. Язык газеты «Дала уалаяти» (1888-1902гг.): Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1964.

¹⁸ Исаев С. Язык периодической печати 20-х годов: Автореф.дисс...канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1966.

¹⁹ Ахабаев А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры казахской публицистики: Автореф. дисс... канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1971.

²⁰ Эшмуратов А.Г. Некоторые языковые и стилистические особенности газеты «Урал»: Автореф.дисс... канд. фил. наук. – Казань, 1959.

²¹ Гарифуллин В.З. Лингвостилистическая система татарского газетного текста: Автореф.дисс... канд. фил. наук. – Москва, 1998.

rivojlanishi masalasini²² tadqiq etishdi. M.A.Asqarovning nomzodlik dissertasiyasi XX asr boshidagi tatar publitsistikasi tilining rivojlanishida «Kazan – moxbir» gazetasining rolini ko'rsatib berish masalasiga bag'ishlanadi²³. Shuningdek, G.A.Salmanova ozarbayjon tilining boyishida ommaviy axborot vositalarining o'rni va ahamiyati masalasiga²⁴, A.Orudjev "Ekkinchi" gazetasining²⁵, T.Z.Aliyev "Kyashkyul" gazetasining til xususiyatlarini o'rganishga²⁶ bag'ishlangan nomzodlik dissertasiyalarini himoya qilganlar.

1. O'zbek tilshunosligida gazeta tilini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari. Mazkur qismni o'z navbatida, tilshunoslikning sathlari jihatdan shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratamiz:

Publitsistik janrlar leksikasini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari.

M.M.Mirzayevning ilmiy ishida matbuotdagi internasional so'zlar va terminlarning tematik guruhlari va ularning matbuot tilida qo'llanilishi o'rganildi²⁷.

2016-yili T.Masharipovanning «Publitsistika nazariyasining bir butun konsepsiyasi: ilmiy metodologik tahlil (Qoraqalpoqston matbuoti materiallari misolida)»²⁸ nomidagi monografiyasi chop etildi. Ushbu monografiyaning beshinchi bobida publitsistik asarlarning mazmuni va formasi tadqiq etilib, unda media tili va uslubi, media janrlari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

N.G.Yangibayeva dissertasiyasi XX asr boshlaridagi o'zbek tilshunosligining o'rganilishida «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalining tutgan o'rni, 20-yillar o'zbek tilshunosligining ilmiy adabiyotlarda

²² Низамов И.М. Татар рекламы бэм матбугат (Татар массакулэм мэгълумат чараларында реклам текстын оештыру, язу 11эм бизэунец кайбер мэсьэлэлэре) / И.М.Низамов. - Казан: Казан ун-ты нэшр., 1997. - 110 б.

²³ Аскарлов М.А. Газета «Казан-мохбире» (Казанский вестник) и её роль в развитии татарского публицистики начало XX века: Автореф.дисс. ... канд.фил.наук. – Казань, 2004.

²⁴ Салманова Г.А. Роль печати в обогащении словарного состава азербайджанского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд.фил.наук. – Баку, 1958.

²⁵ Оруджев А. Язык газеты «Эккинчи»: Автореф.дисс... канд.фил.наук. –Баку, 1947.

²⁶ Алиев Т.З. Язык газеты «Кяшкюль» (XIX в.): Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Баку, 1973.

²⁷ Мирзаев М.М.Советско-интернациональные слова в узбекской периодической печати (1945-1950 гг.): Автореф.дисс. ... канд.фил.наук. –Т.: 1951.

²⁸ Машарипова Т.Ж. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий методологиялык анализ Қарақалпақстан баспасөзі материаллары мысалында). – Ташкент: Mumtaz so'z, 2016. – Б.290.

davrlashtirilishi, shu davrda faoliyat ko'rsatgan matbuot organlariga nisbatan tilshunoslikka oid maqolalarning chop qilinishi faolligi, jurnal sahifalaridagi maqolalarni saralash tamoyillari, ilmiy tahlilga tortilmagan maqolalar tavsifi, «Maorif va o'qitg'uchi» jurnalining 1925-1929 yillardagi tilshunoslikka oid maqolalari o'sha davr tilshunosligi darajasida o'rganilganligiga bag'ishlangan²⁹.

Qoraqalpoq tilida gazetalarning chop etila boshlaganiga yuz yilga yaqin vaqt bo'lsa ham, qoraqalpoq vaqtli matbuoti tilini maxsus o'rganishga doir ilmiy maqolalardan tashqari³⁰, sanoqli dissertasiyalar mavjud³¹. Z.Orazymbetova istiqlol davrida Qoraqalpog'istonda nashr etilayotgan vaqtli matbuotning tili, uning turli janrlarining o'ziga xos uslubiy xususiyatlarini tadqiq etish bo'lib, matbuotda til madaniyati, uning adabiy til me'yorlariga tasirini monografik shaklda o'rgangan.

Publitsistik janrlar tilini statistik nuqtai nazardan o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari.

Vaqtli matbuot tili materiallari bo'yicha o'zbek tilshunosligida ilk bor V.V.Reshetov shug'ullanib, u o'zbek matbuotidagi so'zlarning kelib chiqishi (o'zbekcha, arabcha, forscha, ruscha) va so'z turkumlarining chastotasini tadqiq etdi va ko'p qo'llanuvchi so'zlar lug'atini tuzdi³². Keyinchalik, A.K.Borovkov «Zarafshon» gazetasi misolida publitsistik matnlarda o'zlashgan so'zlarning qo'llanish

²⁹ Янгибаева Н.Г. XX асрнинг 20-йиллари вақтли матбуотида ўзбек тилининг ўрганилиши (1925-1929 йиллар «Маориф ва ўқитғучи» журнали материаллари асосида): Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) диссер. автореф. – Қарши, 2019.

³⁰ Оразымбетова З.Қ. Публицистикада тил хэм шеберлик мәселелери // Эмиўдәрья. 2014. - №1; Газета лексикасы хэм оның өзгешеликлери // ҚМУ Хабаршысы. 2015. - №2; Газетада аналитикалық жанрдағы материаллардың тили хэм стили // Республикалық илимий-әмелий конференция мақалалар топламы. – Нукус. 2014; Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг морфологик хусусиятлари // Олий журналистика курсларида ихтисослашув масалалари. Илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент. 2014; Баспасөздің жәмийеттеги орны, хызметлери хэм әдебий тилге қатнасы // Глобалласыў процеси хэм ғалаба хабар құраллары хызмети. Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары топламы. – Нукус. 2014.

³¹ Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилинің қәлиплесиўи (1924-1940-жыллар материаллары тийкарында). Фил.илим.канд. ... дисс. – Нукус: КМУ, 2006; Оразымбетова З.Қ. Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятлари: Фил.фан.докт. дис...автореф. – Нукус, 2019. - Б.33.

³² Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы // Проблемы языка. Вып.№ 1. - Ташкент, 1934. - С. 41-51.

chastotasini aniqladi va o'zbek matbuoti tilining siyosiy leksikasi tahlili masalasiga bag'ishlandi³³.

I.A.Kissen publitsistik va badiiy matnlar asosida kuzatishlar olib borib, o'zbek nasrida faol qo'llanadigan 101044 so'zshaklini tahlil qilib, badiiy adabiyotdagi muallif va personaj nutqining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qildi³⁴. Qoraqalpoq, qozoq va o'zbekcha publitsistik matnlarni lingvistik tadqiq etishga statistik metodni olib kirgan va bunda injener lingvistikasi yutuqlarini tatbiq etgan olimlardan yana biri M.Ayimbetov hisoblanadi. U dastlab nomzodlik dissertasiyasini himoya qildi³⁵ va oradan ma'lum vaqt o'tgach alohida lug'atini³⁶, monografiyasini e'lon qildi³⁷.

M.Ayimbetovning dissertasiya ishida epos, roman, gazeta, jurnal, poeziya matnlari misolida qoraqalpoq, qozoq va o'zbek tillarining qiyosiy tahlili birinchi marta til va nutq munosabati injener-tilshunoslik va axborot-statistik, ehtimoliy taqsimlanish modeli usullar yordamida o'rganilib, shu asosda hozirgi zamon turkiy tillarning leksikasi va grammatikasining bir qator tipologik xususiyatlari, jumladan, uning agglyutinatив so'zshakllari qurilishi va genetik jihatdan, nafaqat turkiy tillar oilasi, balki hind-yevropa, finn-ugor, kavkaz va semit tillar oilasi bilan o'xshashliklarini aniqladi.

S.Muhamedov gazeta-publitsistik matnlari ustidagi kuzatishlarini miqdoriy (statistik) metod asosida amalga oshirdi³⁸. U o'zbek tilshunosligida birinchi marta til va nutq munosabatini axborot-statistik usullar yordamida o'rganib, shu asosda hozirgi zamon o'zbek publitsistik nutqi leksikasi va grammatikasining bir qator tipologik xususiyatlarini aniqladi. Uning agglyutinatив

³³ Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) // АКН Узбекистана. 1940. № 7.

³⁴ Киссен И.А. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Кизил Узбекистан» // Науч.труды ТашГУ. Новая серия. Вып. 247. - Ташкент, 1964. - С.44-58; Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. - Ташкент: Ўқитувчи, 1972.

³⁵ Айимбетов М. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. – Нукус, 1987. –Б.155.

³⁶ Айимбетов М., Насиров Д. Алфавитно-частотный словарь избранных произведений Бердаха. – Нукус: Каракалпакстан, 1993. –Б.128.

³⁷ Айимбетов М. Ўша асар. – С.128.

³⁸ Мухамедов С. Статистический анализ лексико-морфологической структуры узбекских газетных текстов: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1980. – С.25.

soʻzshakllari qurilishi va axborot uzatishi jihatidan hind-yevropa tillariga qaraganda oʻzbek tilining farqli xususiyatlari, maʼlum oʻzakdan yangi soʻzshakllari yasash imkoniyatining cheksizligi baravarida bu imkoniyatning publitsistik nutq uslubida nihoyatda cheklanib qolishi kabi tilni meʼyorlashtirishga oid masalalarni ochib berdi. Tadqiqot manbai vazifasini oʻtagan til materiali keyinchalik lugʻat shaklida nashr etildi³⁹. Lugʻat lingvostatistik metod asosida tuzilgan va unda lugʻat birligi sifatida leksemalar qabul qilinib, 200000 dan ortiq soʻz qoʻllanishi olingan. Mazkur lugʻat turkcha matnlarning kvantativ modeli tamoyillari asosida yaratilgan⁴⁰.

Publitsistik janrlar tilini stilistik nuqtai nazardan oʻrganishga bagʻishlangan ilmiy tadqiqot ishlari.

Gʻ.Karimov, L.M.Yemelyanseva, K.Yusupov ilmiy ishlari oʻzbek matbuot tilini stilistik, leksik-semantik oʻrganishga bagʻishlangan⁴¹.

T.Qurbonovning 1987 yilda himoya qilgan «Hozirgi oʻzbek adabiy tilining publitsistik stili» mavzusidagi nomzodlik dissertasiyasida uning lingvostilistik xususiyatlari toʻgʻrisida ilk bor ilmiy xulosalar bayon qilindi⁴².

I.Toshaliyevning qoʻllanmasida oʻzbek tilshunosligi va uslubiyatida birinchi marta gazeta sarlavhalari vazifalari, turlari va qoʻllanishiga doir maʼlumotlar berilgan, sarlavhalarining lisoniy-uslubiy xususiyatlari tahlil kilingan⁴³.

A.Abduaidov tadqiqotlarida istiqloq yillari matbuotining oʻziga xos xususiyatlari va muammolari, ayrim jurnalistlarning mavzu tanlash va uni yoritish sohasidagi mahoratlari, turli sohalarga oid mavzularning gazetalarda yoritilishi, tildan foydalanishdagi kamchiliklar tahlil etilgan. Shuningdek, jurnalistlarning tildan

³⁹ Мухамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати. – Тошкент: Фан, 1982. – Б.110.

⁴⁰ Мухамедов С., Пиотровский Р. Инженерная лингвистика и опыт системно- статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 141-142.

⁴¹ Каримов Г. Некоторые вопросы развития узбекского литературного языка 20-30-х годов: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Т.: 1972; Емельянцева Л.П. Языковые и стилистические средства информационных жанров газет, радио и телевидения (на материале производственной информации Узбекистана): Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Ташкент: ФАН, 1979, – С.16; Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: ФАН, 1986. – Б.123.

⁴² Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Ташкент: ФАН, 1987.– Б.22.

⁴³ Тошалиев И. Сарлавха стилистикаси. – Тошкент, 1995. –Б. 85.

foydalanish mahoratini o'rganish mezonlari, yozuvchi va filolog olimlarning merosidan yosh jurnalistlarni tarbiyalashda foydalanish kabi masalalar bayon etilgan hamda ayrim tavsiyalar berilgan⁴⁴.

Prof.S.A.Karimov publitsistik uslubning ekstralingvistik shart-sharoitlari, shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, o'rganilishi, ko'rinishlari, janrlar tasnifi, radioeshittirish, teleeshittirish, matbuot nashrlarining ekstralingvistik xususiyatlari, boshqa funksional uslublarga munosabati, lingvistik (fonetik, leksik, morfologik va sintaktik) xususiyatlari xususida gapirib, uslubning o'ziga xosligini begilaydi⁴⁵.

B.Yusupova ishida qoraqalpoq⁴⁶ gazeta materiallari mavzusining uslubini o'rgandi. Shuningdek, mazkur ilmiy tadqiqotlarda publitsistik janrlarning mazmuni va formasi tadqiq etilib, ularning tili va uslubi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Professor Ye.Berdimuratovning «Adabiy tilning funksional uslublarining rivojlanishi bilan qoraqalpoq leksikasining rivojlanishi» monografiyasi qoraqalpoq adabiy tilining funksional usublari ilk bora tadqiq etilgan. Muallif o'zining monografiyasida publitsistik uslub, badiiy adabiyot uslubi, ilmiy uslub va rasmiy uslublarga xos bo'lgan leksik birliklarning rivojlanishi, uning sabablari va yo'llarini aniqlagan⁴⁷. Olim qoraqalpoq tilidagi funksional uslublarni: *publitsistik, badiiy adabiyot, ilmiy-terminologik, ishlab chiqarish va texnik, rasmiy uslub* deb beshga ajratgan va funksional uslublarning shakllanishi va rivojlanishi bilan qoraqalpoq adabiy tilining lug'aviy tarkibining boyishini zaruriy materiallar asosida ko'rsatib o'tgan. Bu monografik tadqiqot qoraqalpoq tilshunosligidagi funksional uslublarni ilmiy tadqiq etish uchun asos bo'ladi.

⁴⁴ Абдусайдов А. Журналистнинг тилдан фойдаланиш маҳорати. – Самарқанд, 2004. - 102 бет.

⁴⁵ Каримов С.А. Ўзбек тили функционал стилистикаси. - Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. 52-96-бетлар.

⁴⁶ Юсупова Б. Көркем шығармаларда келбетликлердин стильлик колланылыўы: Фил.илим.канд...дис. автореф. – Нукус: НМПИ, 2001. – Б.23.

⁴⁷ Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нукус, 1973.

A.Bekbergenovning «Qoraqalpoq tilining uslubiyati» nomli o'quv qo'llanmasida esa funksional uslublar va ularning bir-biridan farqli jihatlari aniq misollar asosida isbotlab berilgan⁴⁸. Ushbu qo'llanma qoraqalpoq uslubiyati bo'yicha birinchi o'quv qo'llanma ekanligi bilan salmoqli.

Publitsistik janrlar tilini grammatik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari.

M.Rahmonov ilmiy tadqiqot ishida «Turkiston viloyatining gazetasi» gazetasining til xususiyatlarini sintaktik jihatdan o'rganadi⁴⁹.

A.Mamajonov publitsistik matnlarda yoyiq sodda gaplar chastotasi qo'shma gaplarga nisbatan yuqori ekanligini aniqlagan⁵⁰. D.Ne'matova publitsistik uslub o'zbek adabiy tilining nutq uslublari tizimida, asosan, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida paydo bo'lganligini ta'kidlab, o'zbek tili publitsistikasining shakllanish bosqichida so'z yasashning kalkalash usuliga ko'proq murojaat qilganligini aytib o'tadi⁵¹.

J.Djumabayeva o'zining «Mustaqillik davri publitsistik asarlaridagi qo'shma gaplar talqini» nomli ishida mazkur uslubda qo'shma gaplarning teng va tobe tarkibli tipik turlari ko'p qo'llanishini, teng va tobe tarkibli qo'shma gaparlarda birinchi qismlar yoki ikkinchi qismlari bir tarkibli gaplardan iborat bo'lganda, odatda, axborot yetkazish, ta'kidlash, voqyealarning ketma-ket bajarilganligi, xulosalash, urg'u berish, da'vat etish, izoh berish, qat'iylik, eslatish kabi qator mazmun munosabatlari ifodalanishini aniqlagan⁵². Mavjud tadqiqotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida gazeta tilini o'rganish sohasida

⁴⁸Бекбергенов Қ. Хэзирги карақалпақ әдебий тилинде илимий стильдиң лексика-семантикалық хэм грамматикалық өзгешеликлери: Фил.илим.канд. ... дисс. – Нукус, 2001.

⁴⁹Рахманов М. Синтаксические особенности языка газеты «Туркистон вилоятининг газети»: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Ташкент, 1971.

⁵⁰Мамажонов А. Стилистические особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка: Автореф.дис. ...д-ра филол.наук. – Ташкент, 1991, с.23

⁵¹Неъматова Д.С. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол.фан.номз. ...дис.автореф. – Тошкент, 2004. 24 бет.

⁵²Джумабаева Д.Ш. Мустақиллик даври публицистик асарларидаги қўшма гаплар талқини: Филол.фан.номз. ...дис.автореф. – Тошкент, 2006, 15-16-б.

tadqiqotlar yaratilgan bo'lsa - da, gazeta tili yoki janrlar rang-barangligi kabi masalalar tadqiq etilganicha yo'q.

O'zbek vaqti matbuoti janrlari va ularning til xususiyatlari, gazeta tilida ekspressivlikni ifoda qiluvchi vositalar, gazeta tilida adabiy til me'yorlariga rioya qilish, buning nutq madaniyati uchun ahamiyati, matbuot tili rivojida zamonaviy tendensiyalarni o'rganish, o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari qatoriga kiradi. O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi, tildan foydalanishda erkinlik, obyektiv imkoniyatlarning tug'ilishi gazetalarning tilida tobora obrazlilik, ta'sirchanlik, ravonlik, ixchamlik, konkretlik, haqqoniylik xususiyatlarini shakllantirmoqda, dabdabali, balandparvoz uslubda ifodalash sezilarli darajada kamaymoqda. Bu hol gazeta tili leksikasining rang-barangligi, bo'yoqdorligi va ta'sirchanligini oshirmoqda, gazeta tili tobora badiiy uslubga yaqinlashib bormoqda. Ushbu holatlarni chuqurroq tahlil etish, ayniqsa, gazeta tili madaniyatini oshirish, o'zbek adabiy tili taraqqiyotida matbuotning ishtirokini yoritish, matbuot tili madaniyati va savodxonlikni yuqori darajaga ko'tarishga oid tavsiyalar berish hozirgi davr tilshunosligi hal qilishi lozim bo'lgan eng dolzarb muammolar qatoriga kiradi.

Gazeta janrlaridan biri esse janrining til xususiyatlarini atroflicha ilmiy tadqiq etish dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda. Istiqlol yillari gazeta materiallarida essening lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish sohasida maxsus ilmiy tadqiqotning hozircha yaratilmaganligi bu sohada izlanishlar olib borishni taqozo etadi. O'z-o'zidan, biz tadqiq qilmoqchi bo'lgan esse janri badiiy-publitsistik janr hisoblanadi. Esse jahon adabiyotida paydo bo'lsa-da, u keyinchalik jurnalistika janri sifatida ham taraqqiy etdi. Qolaversa, yetmish yil davomida yagona mafkura hukmronligida kun kechirgan jamiyat uchun esse janri o'z ichki mazmuniga ko'ra begona edi. Endilikda unga ehtiyojning cheksiz bo'lishi tabiiy holdir. Ushbu tadqiqot ishini tanlashning boisi ham aslida badiiy-publitsistik janrlarning bugungi jurnalistika, xususan,

o'zbek matbuoti taraqqiyotidagi o'rnini esse janri misolida ko'rsatib berishdir. Chunki so'nggi yillarda badiiy-publitsistikaning yetakchi janri hisoblanmish essega nisbatan adabiy-ilmii jamoatchilik tomonidan qiziqish borgan sari kuchayib bormoqda. Uning janr sifatidagi o'ziga xosligi, adabiy-jarayon hamda madaniy hayotdagi voqea-hodisalarni yoritishda tutgan o'rnini tadqiq qilish mazkur tadqiqot ishining dolzarbligini belgilaydi.

Afsuski, bu borada o'zbek tilshunosligida hali sanoqli ishlargina amalga oshirilgan. Bu tadqiqotlarning fan taraqqiyotidagi hozirgi darajasi lisoniy hodisalarning nazariy, amaliy muammolarini turli usul va vositalar yordamida tadqiq etish talabidan kelib chiqib amalga oshirilganligini ta'kidlash joiz. Shu tarzda o'zbek tilshunosligida keng qamrovli sistem-struktur tadqiqotlar yuzaga kela boshladi va buning natijasida monografiya va qo'llanmalar publitsistik uslubning ravnaqi uchun zamin hozirladi. Natijada:

1. Ommaviy axborot vositalari, noshirlik, matbaa faoliyatining barcha sohalarida avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi joriy etildi. Mamlakatimizning barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida fan va texnikaning, innovasion texnologiyalarning ahamiyati tobora ortib borayotganligi buning dalilidir.

2. Ilmiy texnika inqilobi tabiat, jamiyat va insoniyat faoliyatining hamma sohalarida namoyon bo'lmoqda. Ilm-fanning rivojlanishi va barcha sohalarining kompyuterlashuvi natijasida o'zbek tili birliklariga avtomatik ishlov berish, milliy til korpuslarini yaratish zaruriyati paydo bo'lmoqda. Milliy korpus milliy til xazinasidir. Undan lingvist, leksikograf, kompyuter lingvistlari, dasturchi, muharrir, tarjimon, jurnalist, noshirlar, olim, o'qituvchi, ta'lim oluvchilar va boshqa har qanday soha mutaxassisi keng foydalanadi.

3. Hozirgi zamonda ilm-fan, texnikaning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, «Davlat tili haqida»gi Qonunning amaliyotga joriy etilishi, respublikamizda jahon infrastrukturasidagi bir qancha

sohalarning rivojlantirilishi natijasida tilimizda yangicha atamalar, leksemalar paydo bo'lmogda. Bu esa matbaa xodimlari oldiga barcha sohalarga oid ma'lumotlarni avtomatlashtirish, ularni kompyuter xotirasiga joylab, qayta ishlov berishdek muhim vazifalarni yuklamogda.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Matbuot va axborot sohasida boshqaruvni yanada takomillashtirish to'g'risida»gi 2017 yil 11 avgustdagi PF-5148 sonli Farmoni, Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston matbuot va axborot agentligi to'g'risidagi Nizomi» 2017 yil 30 dekabrdaqi 1038-son qarori asosida elektron noshirlik va matbaa mahsulotlarini yo'lga qo'yish uchun katta istiqbol ochdi. Ana shu talablardan kelib chiqqan holda elektron jurnal, gazetalar yaratish zarurati paydo bo'ldi.

5. Hozirgi davrda inson muammosi, uning aqliy faoliyati, tili, individual va jamoa faoliyati, aniq bir til tashuvchisi sifatidagi o'rni kabi antroposentrik muammolarni o'rganishga qiziqish ortib bormogda. Insonning so'z va axborot erkinligini kafolatlaydigan qonunchilik normalarining bajarilishi, matbuot va ommaviy axborot vositalari, noshirlik, matbaa sohalorida yagona davlat siyosatini amalga oshirish kabi masalalar yuzaga keldi. Mamlakatimiz yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilayotgan, ochiqlik va oshkoralik, so'z va fikr erkinligi hayotimiz mezoniga aylanib borayotgan hozirgi davrda bu mas'uliyat yanada kuchaymogda.

6. Hayotimizdagi bugungi ulkan o'zgarishlar, islohotlarimiz mantig'i barchamizdan yangicha ishlashni, yangi g'oya va tashabbuslar bilan maydonga chiqishni talab etmogda. Shu ma'noda, ommaviy axborot vositalarining moddiy-texnik bazasini, kadrlar salohiyatini mustahkamlash, milliy matbuotimizning xalqaro maydonda munosib o'rin egallashiga erishish, Internet jurnalistikasini rivojlantirish, noshirlik ishi, kitob savdosi, obuna va targ'ibot masalalarida butun dunyoda o'zini oqlagan bozor mexanizmlarini keng joriy etish, ochiqlik va sog'lom raqobat

sharoitida ishlashga o'rganish bo'yicha birgalikda hali ko'p ish qilishimiz kerak.

1.2. Esse janrining shakllanishi

1. *Esse janrining shakllanish tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Olimlar esse janrining yuzaga kelishida ikki manbani inobatga olishadi: g'arbiy va sharqiy yo'nalish. Essening g'arbiy yo'nalishi.* Bunda kognitiv nuqtai nazardan essening yuzaga kelish manbai Platonning dialektik jarayonlariga, Suqrotning esa - mayevtika ya'ni, topishmoq, metafora, paradokslar orqali so'zlovchini javob topishga qaratilgan faol holatini yuzaga keltiruvchi fikrlash maydonini to'plash g'oyasiga asoslanadi. Janr sifatida esa dastlab farang faylasufi Mishel Montening «Esse» («Tajribalar») asarida qo'llangan. Montening bizgacha yetib kelgan ushbu asari uch kitobdan iborat bo'lib, u 1580-1588-yillarda yaratilgan. Bunda Monten «Esse» haqida: «Kitobimning mundarijasi – men o'zimman» deb yozadi. Montening falsafiy, tarixiy, siyosiy, diniy, lingvistik, pedagogik, axloqiy dunyoqarashi, umumiy va xususiy qarashlari «tajribalari»da aks etgan. Monten turli xalqlarning urf-odatlarini, rasm-rusumlari, o'qilgan kitoblarning mazmun-mohiyati xususida yozgan, agar yozganlari asosiy manba - shaxs obraziga qaytmaganda, ular uzuq sharhlar, sitata va ko'chirmalar yig'indisi aylanardi⁵³. Montening «Tajribalar»i dunyoni kashf etdi, ammo boshlang'ich nuqtasi bunday tadqiqotning maqsadi va prinsipi - muallif shaxsiyati edi. Masalan, «Tajribalar» tuzilishining uzluksizligi muallif tafakkurining o'ziga xos xususiyatlari, olamga bo'lgan munosabati bilan bog'liq.

L.G.Kayda esse janrining paydo bo'lishi antik davrga borib taqalib, Lukianning «Deklamasiya»sida, Platonning «Dialog»i, Mark Tuli Siseronning traktatlarida insonning dunyodagi barcha

⁵³ Эпштейн М.Н. Эссе об эссе / М.Н. Эпштейн. - М., 1998. - С. 225-240.

narsalarga shaxsiy munosabati, ya'ni ushbu janrga xos jihatlar yoritilganini ta'kidlaydi⁵⁴.

Nemis faylasufi Teodor Arno «esse mantiqan to'liq bir butun bo'lib shakllanmagan fikrni yuzaga keltiruvchi lahzani ifodalaydigan janr» deb ta'riflaydi⁵⁵.

1697-yilda Frensis Bekon esse yozib, ingliz esse janrining rivojlanishiga hissa qo'shadi. B.Franklin esa XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida AQShda siyosiy esse asoschisi sifatida tanildi. Rus adabiyotida essegga xos alomatlar A.Gersenning “Boshqa tomondan: publitsistika” (“S togo berega: publitsistika”)⁵⁶, F.Dostoyevskiyning “Yozuvchi kundaliklari” (“Dnevnik pisatelya”)⁵⁷ asarlarida ko'zga tashlanadi. 1930-40 yillarda esa Marina Svetayeva, Konstantin Paustovskiy, Ilya Erenburg, Aleksey Tolstoy, Iosif Brodskiy kabi yozuvchilar esse janrida ijod qilganlar.

2. *Essening sharqiy yo'nalishi* Sey Senagonning “Bosh tomondagi qaydlar” (“Zapiski u izgolovya”)⁵⁸ (X asr), Kamo Temeyning “Maxfiy qaydlar” (“Zapiski v kelye”)⁵⁹ (XIII asr), Yesi Kenkoning “Bo'sht vaqtda» (“V chasy dosuga”) (XV asr) asarlardagi g'oyalarga asoslanadi. A.L.Dmitrovskiyning ta'kidlashicha, sharqiy esse g'arbiyga o'xshash, dzuy-xisu janri «xitoy shajarasiga bog'liq bo'lib, «suybi» «mo'yqalam izidan» degan ma'noni anglatadi⁶⁰».

Sharq adabiyotida esse-badianing tarixi qadimdan boshlangan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino («Donishnoma»), Mahmud Koshg'ariy ijodida badianing ilk ko'rinishlari uchrasa, Alisher Navoiy va Bobur ijodida uning go'zal namunalari ko'rinadi. Ular noma, manoqib, holot, xotira shakllarida ko'zga tashlanadi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida esse janriga ma'lum ma'noda murojaat Behbudiy, Ibrat, Cho'lpon, Ayniy maqolalari, qator

⁵⁴ Кайда Л.Г. Эссе: Стилистический портрет. - М., 2008. - С.16.

⁵⁵ Эссеизм [электронный ресурс] // <http://terme.ru/dictionary/951/word/yeseizm>. – (Дата обращения: 13.04.2013).

⁵⁶ Герцен А. И. С того берега: публицистика. – Москва: Директ-Медиа, 2008. – 242 с.

⁵⁷ Достоевский Ф.М. Дневник писателя. – Москва: 2008. – 350 с.

⁵⁸ Сэй-Сёнагон. Записки у изголовья. – СПб.: Кристалл, 1999. – 576 с.

⁵⁹ Тёмэй Камо-но - Записки из кельи. – Москва: Северо-Запад, 1998. – 350 с.

⁶⁰ Дмитровский А.Л. Жанр эссе: очерк теории жанра. – Орел, 2006.

sayohatnomalarda ko'zga tashlanadi. Bunga Sadridin Ayniyning «Bir musofir», «Samarqand xotiralari» (1918), Oqsoq Temur taxallusi ostida yozgan muallifning «Cho'lpon afandiga qulluq» (1919), Botuning «Moskvadan xat» (1922) kabi asarlari misol bo'ladi.

O'zbek adabiyotshunosligida esse janriga nisbatan birmuncha kechroq munosabat bildirila boshlandi. 1991 yilda nashr qilingan «Adabiy turlar va janrlar» kitobida esse va badia haqida qisqacha ma'lumot uchraydi: «Essening hajmi va shakllari xilma-xil. Ikki-uch satrdan iborat kichkina bir hayotiy manzarani yoki voqyealar tasvirini ifodalashi, fikrning yoki kechinmaning aforistik talqinidan to epik janrga xos katta hajmli asar ham bo'lishi mumkin». Shuningdek, badialar haqida ham qisqacha so'z yuritilib, epik janr izlanishlaridagi xarakterli tendensiya sifatida ko'rsatilgan.

90-yillardan keyingi davrda U.Normatov, N.Rahimjonovlarning tadqiqot va maqolalarida esse, badia, xotira, esse-xotiralar haqida fikrlar uchraydi. P.Qodirov badia janri haqida fikr bildirib, shunday deydi: «Badiiy so'zning shakllari ko'p. She'riy nutq nazmga kirsa, badiiy maqolalar shaklidagi nasriy nutq esa klassik adabiyotimizda badia deb atalgan». P.Qodirov badia va essenini hayotni, voqyelikni badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafiy tadqiq etish vazifasiga ko'ra o'xshash janr, deb e'tirof etadi.

Sharqda badia janri ildizlari mumtoz adabiyotimizga borib tutashadi. Essenini o'zbek tilida *badia* deb atash ham bor. So'nggi vaqtlarda *badia* so'zi *esse* bilan barobar qo'llanmoqda. Badia – tilimizga arabchadan o'tgan so'z bo'lib, o'zagi – badia, bu yangilik degan ma'noni anglatadi. Badia - biron-bir tarixiy, ilmiy mavzu borasida erkin badiiy uslubda yozilgan asardir. Sof badia tipidagi asarlar 70-yillardan boshlab A.Muxtor, P.Qodirov, Sh.Xolmirzayev singari adiblar ijodiy izlanishlarida yuzaga keldi. 80-90-yillar o'zbek adabiy hayotida esa esse bilan badia baravar ijod shakli sifatida ko'zga tashlanadi. Har ikkala janrda ham bosh qahramon ijodkor nuqtai nazari sanaladi.

Badiiy tafakkur yengil va erkin ko'ringani bilan essening eng yaxshi namunalari badiiy obraz, fikr taraqqiyotining ichki mantiqiga bo'ysunadi. Essening tabiati hurfikrlashni, tasvir, bayonda erkinlikni taqozo etadi. O'zbek adabiyoti va publitsistikasida esse janrining rivoji turfa fikrlashga bir qadar imkoniyat yuzaga kelgan 80-yillarning ikkinchi yarmidan, hamda bemalol va erkin yozishga shart-sharoitlar paydo bo'lgan 90-yillardan boshlandi. O'zbek adabiyoti, publitsistikasida esse ikki mavzu yo'nalishida namoyon bo'lmoqda:

1. Badiiy-publitsistik esselar.

2. Adabiy-tanqidiy esselar⁶¹.

Esseda ijodkor asarlari o'z shaxsiyati bilan chambarchas bog'lanib, unga alohida o'rin, e'tibor beriladi. Esse erkin tuzilishli, muallifning imkoniyatlari bir qadar keng imkon beruvchi asar. Obrazlilik, tasavvurning harakatchanligi, aforizmlarning va badiiy tasvir vositalarining qo'llanish doirasining kengligi essegga xos xususiyatlar hisoblanadi. Esseda ilgari surilgan g'oya, qarash, fikr va xulosalar faqat muallifning o'zigagina tegishli bo'ladi. Essenavisning ijtimoiy o'ylari, falsafiy mushohadalari badiiylik va emotsionallik bilan qorishib ketgan fikr-mulohazalarning ko'rkam sintezini tashkil qiladi.

N.Rahimjonovning esse va badiachilik bo'yicha qilgan ilmiy tadqiqotlari ham e'tiborga loyiq. «Badialarga yaxlit estetik butunlik baxsh etuvchi narsa – bu san'atkor «meni» – san'atkor dunyoqarashidir», deydi olim⁶² xamda esse va badiani bir-biridan ajratmaydi.

Esse tilshunoslik, adabiyotshunoslik va publitsistikaning tekshirish obyekti bo'lishi bilan bir qatorda hiech qaysi fanning to'lig'incha janri sanalmaydi. Ilmiy adabiyotlarda esse mavzusi jihatidan gumanitar fanlarning barchasi bilan birlashadi: falsafa, adabiyot nazariyasi va tanqid, estetika, siyosatshunoslik, sosiologiya

⁶¹Қосимова Н., Тошпўлатова Н., Шофайзиева Н., Муратова Н. Босма оммавий ахборот воситалари тахририятлари учун қўлланма. –Т.: 2008, 44-45-б.

⁶² Рахимжонов Н. Бадиа хақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 5-сон, 21-б.

va hokazolar. Esse olam va insonning umumiy tomonlarini falsafiy ifoda etuvchi eng samarali janrlardan biri sifatida keng tarqalgan.

Badiiy-publitsistik janrlardan essening o'rganilishi, taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, 80-90-yillarda zamonaviy jurnalistikaning yuzaga kelishi bilan esse janri jonlandi. Ommaviylik va fikr erkinligi, jamiyatda har qanday mavzuni ochiq muhokama qilish hamda o'z fikrlarini erkin ifoda etish imkonini berdi. Bugungi kunda esse janrining ochiqligi, hozirjavobligi janrga bo'lgan ehtiyoj va qiziqishni oshirdi. Jurnalistikani rivojlantirish bilan birga boshqa janrlarga qaraganda ko'proq ommalashdi.

Jamiyatimizda «To'rtinchi hokimiyat» nomini olgan jurnalistlar va ommaviy axborot vositalarning huquqiy-demokratik davlat, fuqarolik jamiyati qurishdagi xizmatlari nihoyatda katta. Keyingi yillarda o'zbek adabiyoti, publitsistikasi va jurnalistikasi yana bir janr - esse hisobiga ham boyib borayapti. Gazeta janrlarining, xususan, esse janrining lingvistik xususiyatlari janr va tildan foydalanish aspektida tadqiqotlarni amalga oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Muammoli maqola, suhbat - intervyu janrlari singari, esse janrida paydo bo'lgan son va sifat o'zgarishlar keyingi yillarda jamiyat hayotida yuz bergan demokratiya, oshkoralik, turfa fikrlilik kabi jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. O'zbekistonning mustaqillikka erishishi, milliy istiqloq mafkurasi tabiati erkinlikka moyil esse janri uchun qulay shart-sharoitlar yaratdi.

Badiiy-publitsistik janrlar sirasiga kiruvchi esse janri, bu janrning til xususiyatlarini tahlil qilish borasida maxsus tadqiqotlar amalga oshirilganicha yo'q. Esse adabiy janr sifatida adabiyotshunoslikning ilmiy obyekt shaklida jurnalistik nuqtai nazardan M.Xudoyqulovning «Jurnalistika va publitsistika»⁶³ kitobida atroflicha yoritilgan. M.Qo'chqorova «Hozirgi o'zbek adabiyotida esse janri»⁶⁴ mavzusida nomzodlik ishini himoya qilgan.

⁶³ Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. - Тошкент: Университет, 2008.

⁶⁴ Қўчқорова М. Ҳозирги ўзбек адабиётида эссе жанри. Филол. фан.номз....дис. автореф. – Тошкент, 2004.

B.N.Paluanovning «Qoraqalpoq adabiyotida esse janri»⁶⁵ mavzusidagi nomzodlik ishida esse janri adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Shunga qaramay, badiiy-publitsistik janrlari ichida o'ziga xos o'rin tutadigan esse janri haqida ma'lumotlar juda kam. Faqat badiiy publitsistika bo'yicha nazariy bilimlardan, qolaversa, matbuotda onda-sonda ko'zga tashlanib qoladigan esse va essenamo maqolalar imkon darajasida jurnalistika taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Gazetalarda nashr etilayotgan gazeta janrlariga oid barcha materiallar, ayrim badiiy-publitsistik janrlarga doir maqolalarning tili va uslubini tahlil qilish, janrlar imkoniyatlaridan foydalanishda jurnalistlarning mahoratini yoritish, adabiy me'yorga rioya etish holatini baholash, ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar bayon qilish dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda.

Gazeta janrlarining lingvostilistik, lingvokulturologik aspektda alohida - alohida va kompleks o'rganish sohasida, xususan, janr xususiyatlarini tadqiq etish borasida biror bir maxsus monografik asar yaratilgan emas. Shu jihatdan, esse janrining tili va uslubini o'rganish, uning boshqa badiiy-publitsistik janrlar orasida tutgan o'rnini tadqiq qilish juda muhim hisoblanadi. Zero, har bir janrning o'ziga xosligi va tildan foydalanish imkoniyatlari mavjud. Esse janrini lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganish, til birliklaridan foydalanish darajasini tadqiq qilish ushbu janrning shakllanishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Badiiy-publitsistik janrlarning badiiyligi uchun publitsistika qadimdan keng ma'noda adabiyot fani tarkibiga kiritib kelingan. Adabiyotni esa, an'anaviy tarzda ikkiga bo'lishadi: a) belletristika; b) publitsistika.

A.Abdusaidov tadqiqotlarida gazeta tili quyidagicha tasnif asosida o'rganilgan:

I. Axborot (informasion) janrlari: 1. Xabar: *xronika-xabar, axborot-xabar, tanqidiy yoki satirik xabar, maxsus sarlavhalar*

⁶⁵ Палуанов Б.Н. Қорақалпоқ адабиётида эссе жанри. – Тошкент, 2002.

ostidagi qisqa xabarlar, kengaytirilgan xabarlar. 2. **Reportaj:** shu kungi voqyealar haqidagi reportaj, mavzuli reportaj, muammoli reportaj. 3. **Hisobot:** oddiy hisobot, tahliliy hisobot, mavzuli hisobot, muammoli hisobot, ilmiy hisobot, sud hisoboti, rasmiy voqyealar haqidagi hisobot. 4. **Intervyu:** intervyu-monolog, intervyu-dialog, intervyu-lavha, portret-intervyu, davra-suhbat, matbuot konferensiyasi.

II. Tahliliy (analitik) janrlar: 1. **Korrespondensiya:** axborot korrespondensiya, tahliliy korrespondensiya, muammoli korrespondensiya, ijobiy korrespondensiya, tanqidiy korrespondensiya, portret korrespondensiya, mulohaza-korrespondensiya. 2. **Maqola:** bosh maqola, nazariy maqola, muammoli maqola, tanqidiy maqola, tashviqot xarakterdagi maqola, ilmiy-ma'rifiy maqola. 3. **Taqriz.** 4. **Sharh:** umumiy sharh, mavzuli sharh, axborot sharhi, matbuot sharhi. 5. **Obzor:** mavzuli obzor, umumiy obzor, axborot obzor. 6. **Xat:** gazetxon xati, ochiq xat, murojaat, tabrik, yozuvchi xati. 7. **Kuzatish:** umumiy kuzatish, mavzuli kuzatish.

III. Badiiy-publitsistik janrlar: **Lavha. Ocherk:** ocherk-portret, safarnoma (yo'l ocherki), muammo-ocherk, ocherk-lavha. **Felyeton:** hujjatli felyeton. **Esse**⁶⁶.

Publitsistik uslublarni tasniflanishida A.Abdusaidovning ushbu fikrlari alohida qayd qilinadi. Chunki muallif publitsistik janrlarni va ularning turlarini alohida ajratib ko'rsatadi, janr va turni bir-biridan farqlaydi, har bir janrning o'ziga xos turlari mavjudligini ta'kidlaydi.

Publitsistik uslubga amal qilinadigan manbalar orasida, ayniqsa, matbuot, ya'ni gazeta va jurnallarning alohida o'rni bor. Tadqiqot mavzusidan kelib chiqib, biz ishda asosan badiiy-publitsistik janrlarga kengroq to'xtalamiz.

Afsuski, so'nggi paytlarda matbuotda badiiy-publitsistik janrlarning rivojlanishi birmuncha susaygani kuzatilmoqda. Badiiy-publitsistik janrlarning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz:

⁶⁶ Абдусайдов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари: Филол. фан.докт....дис. автореф. – Самарканд, 2005. -Б.11.

Lavha - a. taxta; ustiga biror narsa yozilgan taxtacha; peshlavha. Voqyea, hodisa va sh.k. xaqidagi kichik asar yoki parcha⁶⁷. Miniatur publitsistik lavhalarining tamoyillardan biri, bu lo'nda fikrlash, o'quvchi vaqtini qizg'anish sanaladi. Bu janrda Asqad Muxtor, O'tkir Hoshimov, G'aybulla Salomov, Ibrohim G'afurov, Murod Xidir, Ashurali Jo'rayev, Qadam Saidmurod va boshqalarning ijodi salmoqli hissa qo'shgan.

Ocherk badiiy-publitsistik janrlar orasida o'ziga xos belgilari bilan ajralib turadi. O.Tog'ayev «badiiy adabiyotga xos balletristik va gazeta janrlariga xos publitsistik xususiyatlarning uzviy birligi ocherkning muhim janr xususiyatini belgilaydi», – deb ta'riflaydi⁶⁸. Shunday xarakterlovchi belgilaridan biri hozirjavoblikdir. Jamiyat hayotidagi bugungi kun voqyeliklarini va shaxslarni hozirjavoblik bilan gazetxon hukmiga havola etadi. Ocherk mustaqil epik janr sifatida o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Shu nuqtai nazaridan «ocherk gazeta janrlari orasida eng murakkab, eng ziyrak, ixcham, hozirjavob» janr sifatida shakllangan. Unda jamiyatdagi real shaxslar taqdiri, haqiqatda bo'lib o'tgan voqyealar yozuvchi, jurnalist yoki muxbirning kuzatishlari asosida badiiy aks ettiriladi. Boshqacha qilib aytganda, «gazeta ocherklarida badiiy til vositalaridan unumli foydalanish asosida mavzu publitsistik ruh bilan yoritiladi⁶⁹». Aksariyat ocherklarning mavzusi zamon qahramonlari bo'lgan taniqli kishilarning faoliyati bo'lib, unda jamiyatdagi konkret shaxs, mehnat jamoasi, tashkilot hayoti aks ettirilgan bo'ladi. A.Abdusaidovning doktorlik dissertasiyasida ocherkning janriy xususiyat va belgilari quyidagicha izohlangan: ocherklarda axborot mexanik tarzda ocherkbop qilib yozilmaydi, balki axborotda ocherkbop asos mavjud bo'ladi. Ana shu asos badiiy-publitsistik janr talablari asosida – badiiy uslub elementlari,

⁶⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 482.

⁶⁸ Тоғаев О. Публицистик жанрлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б.62.

⁶⁹ Абдусайдов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари. Филол. фан.докт....дис. автореф. – Самарканд, 2005. – Б.26; Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2008.

ifoda-tasvir vositalari, frazeologizm, maqollardan ekspressiv ma'noni ifodalash maqsadida foydalanish orqali yoritishga sabab bo'ladi. Axborotni bu usulda ifodalash material ta'sirchanligini oshiradi. Ocherkda axborot ham tahliliy ham badiiy-publitsistik usullarda uyg'un shaklda beriladi va bir qator muammolar ham unda o'z ifodasining yechimini topadi⁷⁰.

Ocherk badiiy publitsistikaning asosiy janrlaridan biridir. Ocherk so'zining lug'aviy ma'nosi ruscha «chertit, ocherchivat» so'zidan olingan bo'lib, «chizmoq, atrofiga chiziq tortmoq» degan ma'noni anglatadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ocherk muayyan muddao asosida mushohada qilingan faktlar, voqeya va hodisalarning eng muhim belgilarini, kishilar harakatidagi eng asosiy xususiyatlarini badiiy - publitsistik aks ettiradi va o'quvchida yaxlit tasavvur, muayyan tushuncha hosil qiladi.

«O'zbek tilining izohli lug'ati»da «ocherk - hayotiy faktlarni qisqacha tasviridan iborat kichikroq badiiy asar», deyiladi. Ko'rinib turibdiki, bu o'rinda ocherk ta'rifiga adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan yondashilgan. «Jurnalist spravochnigi»da esa «Ocherk kishilar haqida obrazli tasavvur berish, ularni harakatda ko'rsatish, voqyealarning mohiyatini ochib beruvchi janrdir⁷¹», deyiladi. Bu ta'rifda ham mazkur janrning barcha xususiyatlari ochilmagan, chunki ocherk faqat kishilar haqida emas, biror ijtimoiy, tabiiy, ekologik va boshqa muammolar haqida ham bo'lishi mumkin.

M.Xudoyqulov ocherk janriga berilgan ta'riflarni tahlil qilib, quyidagi fikrlarini bildirgan: Rus tadqiqotchilaridan Ye.I.Jurbina bu janrga «Ocherk badiiy adabiyot va publitsistikaning murakkab ko'p qirrali shaklidir»⁷², deb ta'rif beradi. Bu ta'rifning kamchiligi shundaki, unda ocherk ham badiiy adabiyot ham publitsistikaning janri etib ko'rsatilmoqda. Bu ma'lum darajada noaniqlikka olib

⁷⁰ Абдусаидов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари: Филол. фан.докт...дис. автореф. – Самарқанд, 2005. –Б. 27.

⁷¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 162.

⁷² Журбина Е. И. Теория и практика художественно-публицистических жанров. / Очерк. Фельетон. – М.: «Мысль», 1969. – 398 с.

keladi. Yana bir rus tadqiqotchisi M.M.Kovalevskiy esa «Ocherk o'quvchiga kishilar, ularning ishlari, voqyealar haqida obrazli tasavvur beradi»⁷³, deb yozadi. Bu ta'rif ham ilmiy aniq va mukammal emas, chunki badiiy adabiyotga xos bo'lgan barcha janrlar - she'r, hikoya va boshqa janrlar ham «kishilar, ularning ishlari, voqyealar haqida obrazli tasavvur» beradi. O'zbek tadqiqotchisi O.Tog'ayev mazkur janrga: «Ocherk gazeta janrlari orasida eng murakkab, eng ziyrak, ixcham, hozirjavob janrdir», deb tushuncha beradi. Birinchidan, bu ta'rif ham ilmiy mukammal emas, chunki ocherk jurnaldan ham, radio va televideniyaning ham joy oladi, ikkinchidan, badiiy-publitsistik janrlardan felyeton va pamflet ham murakkablikda ocherkdan qolishmaydi⁷⁴.

Ocherk badiiy-publitsistik janr bo'lganligi uchun unda badiiy adabiyotga xos bo'lgan vositalar bilan publitsistik xususiyat uzviy bog'lanib ketadi. U so'z san'ati bilan so'z siyosati uyg'unlashuvchi, boshqacha qilib aytganda, siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy fikr, maqsad badiiy adabiyot vositasi, san'at so'zi bilan aytiluvchi janrdir. Ocherkning badiiy talabi undagi voqyelikning obrazli tasviri, inson qiyofasi va ichki dunyosi, mehnati va intilishlari, yaratuvchilik faoliyatini badiiy vositalar bilan jonlantirib tasvirlashdan iborat bo'lsa, uning publitsistik jihati muallifning voqyea va hodisalar, unda ko'tarilgan muammolar haqidagi fikr-mulohazalari, chiqargan xulosalaridan iboratdir. Ocherkda obraz va obrazlilik o'xshatish, qiyoslash, sifatlash, emotsionallik, obrazli tafakkur va tasvir jonli til va uslub, tipiklashtirish, badiiy to'qima bilan fakt uyg'unligi, syujet, kompozisiya va boshqa badiiy vositalar orqali o'z ifodasini topsa, uning publitsistikaga oid qirrasini esa fakt tanlash, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy jihatdan chuqur tadqiq va tahlil qilish, baholash, zarur xulosalar chiqarish orqali amalga oshiriladi. Bu esa muallifdan publisist sifatida hayotdagi fakt va hodisalarni tanlab olish,

⁷³Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности, переводчик Моравский С.П.— Москва: Издательство Юрайт, 2019. – 171 с.

⁷⁴ Худойқулов М. Журналистика ва публицистика. Ўқув қўлланма. - Тошкент: Университет, 2008. – Б. 189-190; Тоғаев О. Публицистик жанрлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б.185.

ularhaqida chuqur mushohada yuritish bilan birgalikda ijodkor, yozuvchi sifatida ham ish olib borib, olingan fakt va hodisalarni badiiy vositalar orqali obrazli tasvirlash, kishilar obrazini yarata olish, badiiy-publitsistik mushohada yuritishni talab qiladi.

Ocherk o'z shakli va yo'naltirilgan maqsadi hamda obyekt nuqtai nazaridan turlicha bo'lib, ular portret ocherki, voqeya ocherki, muammo ocherki, yo'l ocherki, sud ocherki va boshqalardan iboratdir. Ocherkning bu xillariga xos bo'lgan umumiylik - hayotni obraz va obrazlilik yordamida tasvirlash bo'lib, farqlari esa mazkur tasvirning biror jihatiga kengroq o'rin berilishi hisoblanadi.

Felyeton gazeta janrlari orasida eng ta'sirchanligi, tanqidiyligi va o'qimishliligi bilan ajralib turadi. Ushbu termin manbalarda keltirilishicha, italyancha so'zdan olingan bo'lib, «varaqa» degan ma'noni ifoda etadi. Ijtimoiy hayotda mavjud bo'lgan illatni fosh qilishda felyeton janrining o'rni beqiyosdir. Ilmiy tadqiqotlarda, jumladan, «Publitsistik janrlar», «Adabiy tur va janrlar», «Gazeta janrlarining til xususiyatlari», «Gazeta janrlarining tili va uslubi»da felyeton janri o'z izohiga ega. «Adabiy tur va janrlar» akademik nashrida felyeton hayotda haqiqatda mavjud bo'lgan illatlarni, shu illatlarni o'zida tashuvchi aniq shaxslarning qusurlarini tadqiq etuvchi, uning ijtimoiy mohiyatini yorqin fosh etuvchi satirik janr sifatida sharhlanadi.

«Publitsistik janrlar» kitobida «...hayotdagi konkret kamchiliklarni yo'q qilishga amaliy ta'sir ko'rsatish bilan birga, gazetxonlar ommasini ahloqiy va estetik jihatdan tarbiyalaydi, yangi odamning shakllanishiga yordam beradi», – deb ta'riflanadi⁷⁵.

A.Abdusaidovning tadqiqotida felyeton quyidagicha izohlangan: gazeta felyetonlari adabiy felyetonlardan ma'lum xususiyatlari bilan farq qiladi. Gazeta felyetonlari asosan, hujjatli felyetonlar bo'lib, uning qahramonlari konkret shaxs, jamoa bo'lishi

⁷⁵ Тоғаев О. Публицистик жанрлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б. 111.

mumkin. Konkret shaxs, jamoaning xatti-harakatlari natijasida yuz bergan salbiy holat felyetonda aniq, tekshirilgan faktlar asosida fosh etiladi. Felyetonning o'ziga xosligi uning tilida namoyon bo'ladi⁷⁶. Felyetonning ijtimoiy mohiyati va ta'sir imkoniyatlarining kengligi uchun o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Natijada felyeton janrining «ichki janrlari», ya'ni adabiy felyetonlar va hujjatli felyetonlar yuzaga keldi.

Felyetonning tili va uslubi masalasi ham o'ziga xos bo'lib, o'zida ham badiiy-hajviylikni, ham publitsistik xususiyatlarni ifoda etadi. Unda badiiy adabiyotga xos bo'lgan tasviriy uslub bilan publitsistik mushohada uslubi uyg'unlashib ketishi lozim.

Pamflet esa hajviy publitsistikaning eng muhim janrlaridan biri bo'lib, yunoncha «o't qo'ymoq, yondirmoq» degan ma'noni bildiradi. Pamflet jamiyatning shu kundagi, ayni zamondagi hayotida uchraydigan ijtimoiy illat va nuqsonlarni kuchli hajviy uslubda tasvirlab fosh etuvchi asar, publitsistika janridir⁷⁷. Pamfletning vujudga kelishida mafkura, dunyoqarash muhim o'rin tutadi. Pamflet hajviy publitsistikaning eng ahamiyatli va qudratli janrlaridan biri bo'lib, u umuminsoniylik, xalqchilik xususiyatlariga ega bo'lishi, kishilik jamiyatining har xil illatlardan xalos bo'lib, olg'a taraqqiy etishiga xizmat qilishi lozim. Felyetonda ijtimoiy kulgining piching, kinoya, hazil kabi turlaridan foydalanilsa pamfletda esa achchiq zaharxanda, sarkazm, g'azab va nafrat uyg'otuvchi kuchli kulgi ko'rinishlari qo'llaniladi. Boshqa publitsistik asarlar singari pamfletda ham syujet va kompozisiya puxta o'ylangan bo'lishi, olingan mavzuni ochib berishi va ko'zlangan publitsistik maqsadga xizmat qilishi kerak.

Quyidagi jadvalda esse, lavxa, ocherk, felyeton va pamflet janrlarining o'ziga xos hamda farqli jihatlarini ko'rishimiz mumkin:

⁷⁶ Абдусаидов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари: Филол. фан. докт... дис. автореф. – Самарқанд, 2005. – Б. 28; Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма. – Самарқанд, 1988. – Б. 32.

⁷⁷ Худойқулов М. Журналистика ва публицистика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2008. - Б. 221-124.

Tushunchaning o'ziga xos xususiyatlari	Esse	Lavha	Ocherk	Feleton	Pamflet
ochiqlik	+	+	+	+	+
dolzarlilik	+	-	+	+	+
dialoglilik	+	-	-	-	-
hozirjavoblik	+	+	+	+	+
fikr erkinligi	+	+	-	+	+
afsonaviy obraz mavjudligi	+	+	-	+	-
oshkoralik	+	-	+	-	-
turfa fikrlilik	+	-	-	-	-
badiiylik	+	+	-	+	-
obrazlilik	+	-	-	+	-
tasavurning harakatchanligi	+	-	-	-	-
aforizmlar	+	-	-	-	-

Har qanday asarni tadqiq etishda, avvalo, uning janriy xususiyatlarini aniqlab olishga to'g'ri keladi. Aslida ham, qadimda dastlab adabiy asar yaratilgan va keyingina uni janrlarga ajratish boshlangan. Biroq asarlarni janriy jihatdan bir-biridan keskin ajratish oson ish emas. Chunki bitta yo'nalishda yozilgan har bir asar ham o'ziga xos original ijod namunasidir. Uning boshqa bir asarga monand yoki tamoman teskari, ya'ni o'xshamaydigan xususiyatlari bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham, publisist ijodiy tasavvur, metaforlashtirish, metonimiya, hissiy holat, giperbolizasiya (bo'rttirish), detallashtirish, individuallashtirish kabi vazifalarni bajarishi orqali badiiy-publistsistik asarlar yaratadi.

1.3. Esse janrining o'ziga xos xususiyatlari, tuzilishi va turlari

Badiiy-publistsistik janrlar sirasiga kiruvchi esse o'ziga xos xususiyatlarga ega. Esse janri bir tomondan adabiyotshunoslik, ikkinchi tomondan tilshunoslik, uchinchi tomondan publistsistikaning o'rganish obyektiga aylanadi. Shu sababli esse

«essey» atamasi turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Xususan, «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da «esse (fransuzcha esyesai – tajriba, mashq, xomaki narsa) adabiy, falsafiy, ijtimoiy, publitsistik va boshqa mavzularda yozilgan, muammolar sistematik ilmiy tarzda emas, balki erkin shaklda talqin qilinadigan nasriy asar»⁷⁸ deya ta’rif berilgan bo‘lsa, «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati»da «Esse –lot.yexigo – chamalayman, o‘lchab ko‘raman so‘zlaridan olingan, erkin kompozitsiyaga ega bo‘lgan, juz‘iy mavzularda, shaxsiy mulohaza va qarashlarni ifodalovchi unchalik katta hajmga ega bo‘lmagan asar...»⁷⁹ deb ta’riflanadi. «Esse» – lotincha so‘z bo‘lib, «o‘z ustida tajriba o‘tkazish» degan ma’noni anglatadi. «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»sida «esse – (fransuzcha yessai – urinish, sinash, ocherk) – erkin kompozitsiyali, uncha katta bo‘lmagan nasriy asar. Esse orqali narsa va hodisalarga yoki shaxsga oid subyektiv fikr bayon qilinadi»⁸⁰ deb ta’rif beriladi. Esse janriga berilgan ta’riflardan ham ko‘rinib turibdiki, bugungi kunda o‘zbek esse janri o‘rganilishi lozim bo‘lgan ilmiy muammolardan biri sanaladi. Demak, yuqoridagi ta’riflarni o‘rganib chiqish natijasida shunday izohni keltirish mumkin: esse biror bir mavzuni olib talqin qiluvchi, unga aloqador shaxsiy taassurotlar va mulohazalarni bayon etish, tasvirlashga intiluvchi, uncha katta bo‘lmagan, erkin kompozitsiyali nasriy asar.

«Esse janrida muallif shaxsiyati janr tuzilishni tashkil etuvchi asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lib muhim ahamiyatga ega. Ammo nafaqat muallif shaxsiyati, balki ijtimoiy fikr tahlil obyektiga tortiladi. Yana bir xususiyat – bugungi kunni ifoda etuvchi dolzarblik. Esse janrining yana bir o‘ziga xos xususiyati - obrazlilik,

⁷⁸Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008, 5 жилд. –Б.57.

⁷⁹ Хотамов Н., Саримосков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Т: Ўқитувчи, 1983. – Б.370-371.

⁸⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 10 жилд. –Б. 268.

ekspressivlik - bularning barchasi uning badiiyligi va publitsistik janr ekanligining ifodasidir»⁸¹.

Qomusiy lug'atda essega berilgan quyidagicha ta'rif mavjud: «Esse falsafiy-estetik, adabiy-tanqidiy, tarixiy-biografik, publitsistik proza janri» – deyiladi. Bu ta'rif janr tabiatini to'raligicha ochib bermagan.

Jahon esse tadqiqotchilardan birining ta'kidlashicha, «qahramon-muallif va o'quvchi» yuzma-yuz «bir-birlari bilan qo'l berib» ko'rishadilar. Bu birinchi urinishdan kitobxon bilan suhbatdosh muloqotining yuzaga kelishini ifoda etuvchi shakldir»⁸².

Dialog - esse janrini shakllantiruvchi yana bir belgi. O'z fikrlarini ifoda etish uchun qanday shaklni tanlamasin, u qanday qilib kompozitsiyani yaratmasin, muallifning kitobxon bilan samimiy muloqoti doimo yetakchi bo'lib qoladi. Masalan, zamonaviy esseist Andrey Bitov o'z esselariga «haqiqat xuddi janrday» deb ta'rif beradi⁸³.

«Janrning yana bir muhim xususiyati afsonalar ijod qilishdir. Muallif o'z nazariyalarini yaratib, afsona (afsonalar orqali obraz yaratish)lar ijod qiladi, kitobxon bunga ishonish yoki ishonmasligi o'ziga havola»⁸⁴.

«Esse – (frans. essai – urinish, sinash, ocherk) – erkin kompozitsiyali, uncha katta bo'lmagan nasriy asar. Esse orqali narsa va hodisalarga yoki shaxsga oid subyektiv fikr bayon qilinadi»⁸⁵.

Esse janriga berilgan ta'riflardan ham ko'rinib turibdiki, bugungi kunda o'zbek esse janri o'rganilishi lozim bo'lgan ilmiy muammolardan biri sanaladi.

Badiiy-publitsistik janrlar sirasiga kiruvchi esse o'ziga xos xususiyatlarga ega⁸⁶:

⁸¹Лямзина Т.Ю. Жанр эссе (К проблеме формирования теории) [электронный ресурс] // http://psujourn.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm. - (Дата обращения: 13.04.2013).

⁸² Дмитриевский А.Л. Эссе как жанр публицистики: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.10.- Санкт-Петербург, 2002.- 202 с.: ил. РГБ ОД, 61 03-10/438-0.

⁸³ Эссеизм [электронный ресурс] // <http://terme.ru/dictionary/951/word/yeseizm>. - (Дата обращения: 13.04.2013).

⁸⁴ Дмитриевский А.Л. Ўша асар.

⁸⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10 жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 268.

mavzu va savollarning aniq berilishi, keng doiradagi muammolarning tahlilga tortilishi;

esse ma'lum bir voqeya yoki masala bo'yicha individual taassurotlar va fikrlarni ifoda etadi va predmetni aniq yoki to'liq izohlashni maqsad qilib qo'ymaydi;

yangi va subyektiv bo'yoqdorlikka ega bo'lgan so'zni nazarda tutadi va bunday asar filosofik, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki belletristik xarakterda bo'ladi;

esse matnlari, avvalombor, muallifning dunyoqarashi, fikri, o'yi va his-tuyg'ulari sifatida baholanadi;

esse ko'p hollarda improvizasiya (badiha) asosida dunyoga keladigan janr bo'lib, adabiyot tarixi, hozirgi adabiy jarayonning muayyan muammolari, adib fe'l-atvori, qismati, ma'naviy dunyosi, u yoki bu asarning yaratilish tarixi, o'zaro munosabatlar to'g'risidagi mushohada, muhokama, munosabatlar majmui sanaladi. Adabiyotlarda esse va badiia janrini bir tushuncha ostida qarashadi. «Badiia - fikrning erkin, tabiiy ifodasi. U qalbdagi his-tuyg'ular qo'shganda, fikr pishib yetilganda bir turtki tufayli qog'ozga sochiladi». Badiada zamon va zamondoshlar, san'at va adabiyot haqidagi qarashlar aks etadi; burch, sadoqat, tarix oldidagi mas'ullik hissi haqida mulohaza yuritiladi. Umuman, badiia kishining haqqoniy o'ylari, voqeya odamlarga halol qarashlarni aks ettiruvchi janr»⁸⁷. Bizningcha, esse bilan badiia o'rtasiga barobar alomatini qo'ya olmaymiz. Chunki ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

№	O'ziga xos xususiyati	Badiia	Esse
1.	Erkin kompozitsiyali, uncha katta bo'lmagan nasriy asar	+	+
2.	Badiiy janr	+	-
3.	Adabiy-publitsistik janr	-	+
4.	Fikrning erkin, tabiiy ifodasi	+	+
5.	Zamon va zamondoshlar, san'at va adabiyot haqidagi qarashlar	+	+

⁸⁶ http://pnu.edu.ru/ru/recruitment/gra_duates/essay.

⁸⁷ Рахимжонов Н. Бадия ҳақида // ЎТА, 1983, 5 сон, 19-бет.

6.	Burch, sadoqat, tarix oldidagi mas'ullik hissi	+	+
7.	Muallifning dunyoqarashi, fikri, o'yi va his-tuyg'ulari sifatida baholanadi	+	+
8.	Keng doiradagi muammolarning tahlilga tortilishi	-	+
9.	Adabiy-badiiy nashrlarda e'lon qilinadi	+	+
10.	Radio va televideniya ham beriladi	-	+

Esse o'ziga xos ko'p qirrali, murakkab janr bo'lganligi boisidan u ko'proq yozuvchilar, olimlar, mutaxassislar tomonidan yoziladi va odatda adabiy-badiiy nashrlarda e'lon qilinadi. Shuningdek, u matbuot nashrlaridan tashqari radio va televideniya ham berilishi mumkin. Bu xil esselarda publitsistika bilan bir qatorda radio va televideniya xususiyatlari ham o'z ifodasini topadi. Esseni tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Tor ma'noda janr nomi bo'lib xizmat qilsa, keng ma'noda badiiy shakl bo'la oladi.

Esse - mulohaza, mushohada ko'rinishdagi sifatlari bilan maqolaga yaqin turadi. Ammo u maqola emas. Essedan aql jozibasi, hozirjavoblik va jonlilik, fikr va tuyg'ularning sintezi talab etiladi.

Esse adabiy, falsafiy, tarixiy, biografik, publitsistik, diniy va adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof belletristik mazmunga ega bo'lgan⁸⁸ nasriy ijod namunasi bo'lib, unda nafaqat adabiyot olami, shuningdek, barcha fanlar, tabiat va jamiyatning turli jabhalariga tegishli voqyelik qalamga olinadi. Esselar uslubi obrazlilik, aforistikligi, jonli tilga yaqinligi bilan ajralib turadi. Mazmuni muayyan sabab yoki masalaga oid tugal tafsilotni yoki aniqlikni talab qilmaydigan individual taassurot va mulohazalardan iborat bo'ladi. Essening falsafiy-estetik, badiiy xulosalarida inson va jamiyat ruhiyatini shakllantiruvchi fikrlar ifodalanadi. Shuning uchun esse janrining barcha shakliy ko'rinishlarida ijodkor shaxsi, uning tafakkur olami, dunyoqarashi va madaniyati bosh qahramon sifatida gavdalanadi.

Esse o'z xususiyati bilan ocherkka yaqin turadi, ya'ni unda ham hayot voqyealari badiiy-publitsistik usulda aks ettiriladi.

⁸⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 10 жилд. –Б. 268.

Ammo essening ocherkdan farqi-uning erkin uslubda yozilishi, hajmining cheklanmaganligi, muallifning olingan mavzu borasida atroflicha fikr yuritib, kerakli o‘rinlarda ilmiy, kerakli o‘rinlarda ijtimoiy-tarixiy va badiiy vositalardan keng foydalanishi, publitsistik xulosalar chiqarishida o‘z ifodasini topadi.

Esseda biror tarixiy voqeya yoki zamonaviy muammo erkin fikrlash asosida bayon etiladi, unda muallifning individual tahlili asosiy o‘rin tutadi. Esseda muallifning shaxsiy kuzatishlari va mushohadalari bosh vazifani bajaradi. Ammo, esseda publitsistik mushohada va xulosa asosiy o‘rin tutishi, ya’ni u ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan fakt, voqeya, muammolarga bag‘ishlanib, jamoatchilik fikrini uyg‘otishi lozim. Mazkur janrda fan, siyosat va adabiyotning uyg‘unligi mavjud bo‘lganligi sababli unda obraz va obrazlilik o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ladi. Shu boisdan essedagi ilmiy, tarixiy, ijtimoiy tadqiqot va mushohadalar xuddi maqoladagi kabi jiddiy tahlil uslubida berilishi ham mumkin. Faqat kerakli o‘rinlardagina badiiy vositalar va shu jumladan obraz va obrazlilikdan ham foydalaniladi. Bu jihatdan esse muammo ocherkiga yaqin turadi. Esseda yo‘l va portret ocherklariga xos xususiyatlar ham uchrashi, ya’ni biror shaxs obrazi yoki yo‘l taassurotlari ham o‘z ifodasini topishi mumkin.

Badiiy adabiyot uslubi obrazlilik, emotsionalligi, ommaviy tushunarligi bilan farqlanadi⁸⁹. Ammo mavzuni ochib berishda, voqeyani tushuntirishda, uni keng auditoriyaga yetkazishda matbuot tili va badiiy asar tili uslublari bir xil emas. Shuni alohida ta’kidlash joizki, badiiy asar tili bilan matbuot tilining bir-biriga o‘xshash jihatlari ham bor. Ya’ni ikkisining ham asosiy manbasi – xalq tilidir. Demak, badiiy adabiyot bilan matbuot xalq tiliga xos ajoyib manbadan keng foydalanadi. Mashhur olim K.Fedinning tasdiqlashicha, *badiiy adabiyot – bu so‘z san’atidir*⁹⁰. Demak, tildagi so‘zlardan, boshqa til birliklaridan o‘rinli foydalangan holda, badiiy

⁸⁹ Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. – Пермь: 1972. – С. 204.

⁹⁰ Федин К. Собрания сочинений в девяти томах. IV том. – М.: 1962. – С. 570.

soʻz ustasi uni yanada jonlantiradi, uning asosida yangi maʼnodagi til birliklarini shakllantiradi. Bu, ayniqsa, muallifning tajribasiga, qobiliyatiga, mahoratiga bogʻliq amalga oshiriladi.

Esse tarkibida, avvalo, muallifning shaxsiyati - uning dunyoqarashi, fikrlari va hissiyotlari baholanadi.

Esse — erkin janr, bundan tashqari, u agar taʼbir joiz boʻlsa, «razmersiz janr»ki, kiyim tanlaganda boʻyingga-yu eningga oʻlchab oʻtirganday siqilmaysan⁹¹.

Bugungi kunda janrning koʻplab kompozision tiplari va modellari mavjud boʻlib, turli shakllarda yuzaga kelgan⁹². Zamonaviy amaliyotda essening quyidagi tiplari ajratiladi: 1) nutqning tipi va vazifasiga koʻra—akademik va akademik boʻlmagan; 2) mazmuniga koʻra-adabiy-badiiy, ilmiy-adabiy, publitsistik⁹³, falsafiy⁹⁴, falsafiy-huquqiy⁹⁵, lingvistik⁹⁶, pedagogik⁹⁷, kinematografik, televizion⁹⁸ va boshqalar; 3) shakliga koʻra - resenziya, xat, kundalik, xotira; 4) nutq tipiga koʻra - tavsif, mulohaza, hikoya⁹⁹.

Adabiy tanqidning bugungi manzarasini estetik evrilishlarini esselarsiz tasavvur etish qiyin. Adabiy tanqid nuqtai nazaridan esse ifoda mohiyati, maqsadi, shakli, yoʻnalishiga koʻra 2 ga boʻlinadi:

1. Badiiy asosi zalvorli esse. Unga Sh.Xolmirzayev («Binafsha hidlang, amaki», «Bir vujudda ikki jon» va h.k.), Xurshid Davron («Samarqand xayoli» turkumidagi tarixiy va maʼrifiy badiialar, «Bibixonim qissasi yoki tugamagan doston» badiyasi) kabi asarlari.

⁹¹Холмирзаев Ш. Эссе – эркин ижод // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2003, 6-сон.

⁹²Бузальская Е.В. Эссе: общая типология жанра // Вестник Орловского гос. унив. Серия: Новые гуманитарные исследования. 2013. № 5 (34). - С. 123–125.

⁹³Дмитровский А.Л. Эссе как жанр публицистики: Дис. ... канд. филол. наук. - СПб., 2002.- 23 с.

⁹⁴Алендеев П.В. Эссеистический тип текста в контексте особенностей современной науки // Известия Рос. гос. педаг. унив. им. А. И. Герцена. 2007. Т. 16. №40. - С. 17–20.

⁹⁵Синченко Г.Ч. Парадокс правоблюстителя. Философско-правовые эссе. - Омск, 2010. - 203 с.

⁹⁶Пугачева О.В. Лингвистические аспекты жанра эссе в публицистическом дискурсе // Вестник Брянского гос.университета. 2011. № 2. - С. 344–346.

⁹⁷Муллагалева О. И. Педагогическое эссе: разговор наедине // Химия в школе. 2006. № 9.- С. 2–3.

⁹⁸Шестеркина Л.П., Николаева Т.Д. Методика телевизионной журналистики. - М., 2012. Режим доступа: <http://dedovkgu.narod.ru/bib/shestjorkina.htm> (Дата обращения 01.09.2014).

⁹⁹Семина В.В. Особенности классификации эссе в дискурсе. Режим доступа: http://rimcrybnoe.narod.ru/Li4nie_str/Semina/raznoe/osbennosti_i_klass_esse.doc (Дата обращения 01.09.2014)

2. Publitsistik ruh kuchli bo'lgan esselar. (V.Zohidovning «Bizning yangi yil va inson», «Haqiqiy sevgi va ijodiy bahodirlik taronasi» kabilar).

O'zbek adabiyoti nuqtai nazaridan essening turli shakllari uchraydi: a) adabiy o'ylar, b) esse-roman, v) esse-qissa, g) xotira va hokazo¹⁰⁰.

Adabiy o'ylarga tanqidchi I.G'afurov «Adabiy o'ylar», shoir Mirtemirning turli davrlarda yaratilgan «Tingla hayot» (1974), «Do'stlar davrasida» (1980) majmualari, A.Muxtorning «Yosh do'stlarimga», P.Qodirovning «O'ylar», A.Oripovning «Ehtiyoj farzandi», E.Vohidovning «Shoir-u, she'r-u, shuur», O'.Hoshimovning «Notanish orol» to'plamlari misol bo'ladi.

Esse-romanlarga o'zbek adabiyotida «Mashhur kishilar hayoti» turkumida yaratilgan qator asarlar mavjudki, ular tarixiy, ilmiy va ma'rifiy ahamiyatga ega. Yevropadagidan farqli o'laroq bu tipdagi asarlar o'zbek adabiyotida ham ancha ilgari - avliyolar haqidagi manoqiblar shaklida, adiblar va tarixiy shaxslar haqidagi («Makorim-ul axloq», «Temurnoma») memuarlar shaklida mavjud edi. Bu turkumning Rossiyada paydo bo'lishiga M.Gorkiy tashabbus ko'rsatdi. Aslida madaniyat arbobi, ijodkor shaxs haqidagi roman tipi Yevropa adabiyotida bir asr avval shakllangan edi. Unga fransuz yozuvchisi Andre Morua asos soldi. XX asrning 30-yillarida Gorkiy taklifi bilan Rossiyadagi bir qator yozuvchi va olimlar shu tipdagi adabiy tarixiy-biografik romanlar ijod qila boshladilar va ular «Mashhur kishilar hayoti» rukni ostida tanildi. Bu rukndagi asarlar rus adabiyotida o'smirlar kitobsevarligi shakllanishi va rivojida muhim rol o'ynadi. O'zbek adabiyotida esse-roman xususiyati ko'rina boshlagan asarlar XX asrning 60-yillar oxirida yuzaga keldi. N.Karimovning «Hamid Olimjon», «Oybek», L.Qayumovning «Hamza», O.Sharafiddinovning «Abdulla Qahhor», Otayorning «Mirtemir», «Men quyoshni ko'rgali keldim» asarlarida ana shu xususiyatlar uchradi. Aziz Qayumov ham bu yo'nalishda Alisher

¹⁰⁰ Назаров Б., Расулов А., Қахрамонов Қ., Ахмедова С. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2012. –Б.412.

Navoiy ijodi haqida yosh kitobxonlarga mo'ljallangan asarini yaratdi.

Mustaqillik davrida N.Karimov esse-roman janri talablarini astoydil o'zlashtirib borayotgan tajribali munaqqid va adib ekanini «Cho'lpon», «Maqsud Shayxzoda» esse-romanlari misolida ko'rsatdi.

XX asrning 70-80-yillaridan boshlab yozuvchi va san'atkorlar haqida ko'plab xotira kitoblar yaratildi. A. Qodiriy, Ayniy, Oybek, G.Gulom, A.Qahhor, Shayxzoda, Mirtemir, Shuhrat, A.Muxtor, O.Sharafiddinov, Sh.Xolmirzayev, T.Murod haqidagi xotiralar adabiyotimiz boyligiga aylandi. H.Qodiriyning «Otam haqida». (1979), Said Ahmadning «Nazm chorrahasida» (1982, 1993) hamda «Yo'qotganlarim va topganlarim» (2000), K.Qahhorovanning «Chorak asr hamnafas» (1987), Z.Saidnosirovanning «Oybegim mening», N.Karimovning «Oybek va Zarifa» kitoblarida ulkan san'atkorlarning jonli qiyofasi abadiylashtirildi¹⁰¹.

Esse-qissa - esse muallifning "men"i aks etgan adabiyotshunoslik va publitsistika oralig'idagi janr. Qissa — esa badiiy adabiyotda epik janr turlaridan biri bo'lib, G'arbiy Yevropa va Amerika adabiyotida povest ma'nosidagi qissa tushunchasi yo'q, nasrning romandan boshqa barcha janrlari «novella» termini orqali ifodalanadi. O'zbek adabiyotshunosligi va publitsistikasida esse-qissa haqida ma'lumotlar mavjud emas. Bizningcha, esse-qissa – bir tomondan, o'zida essegga xos obyektivlik, subyektivlik, paradoksallik va hayotiylik kabi xususiyatlarni, ikkinchi tomondan, qissaga xos badiiylik, ta'sirchanlik, syujetning mavjudligi kabi xususiyatlarni aks ettiradi. O'zbek publitsistikasida Matluba Dehqon qizining «Gul so'qmoqlar» esse-qissasi bunga misol bo'la oladi.

Xotira - XX asrning 70-80-yillaridan boshlab yozuvchi va san'atkorlar haqida ko'plab xotira kitoblar yaratildi. A.Qodiriy, Ayniy, Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor, Shayxzoda, Mirtemir, Shuhrat, A.Muxtor, O.Sharafiddinov, Sh.Xolmirzayev, T.Murod haqidagi xotiralar adabiyotimiz boyligiga aylandi. H.Qodiriyning «Otam

¹⁰¹ Назаров Б., Расулов А., Қахрамонов Қ., Ахмедова С. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2012. – Б.416.

haqida» (1979), Said Ahmadning «Nazm chorrahasida» (1982, 1993) hamda «Yo‘qotganlarim va topganlarim» (2000), K.Qahhorovanning «Chorak asr hamnafas» (1987), Z.Saidnosirovaning «Oybegim mening», N.Karimovning «Oybek va Zarifa» kitoblarida ulkan san‘atkorlarning jonli qiyofasi abadiylashtirildi.

Esselarning falsafiy, publitsistik, adabiy-tankidiy, tarixiy-biografik turlari o‘zbek adabiyotshunosligi va publitsistikasida uchraydi, biroq sof belliteristik esselar haqida yetarlicha ma’lumotlar mavjud emas.

Esse janrining qomusiy belgilari:

1. **Hayotiylik** (muallifning borliq haqidagi shaxsiy qarashlari). Esseda tadqiqotning subyekti, uning obyektiga aylanadi. Matnni tayyorlovchi muallifning muhim sifatlaridan biri ham o‘zining shaxsiy fikrlarini ochiq, samimiy bayon qilishidir. Bu bilan: «kompozisiyaning erkinligi»; «uslubiy (til) plyuralizmi» aniqlanadi. Shu nuqtai nazardan u turli elementlarni o‘z ichiga oladi va «so‘zlardan to‘qilgan» yoki «katalog», «quroq ko‘rpa» emas¹⁰².

2. **Subyektivlik.** Olamning individual-mifologik yoki muallifning shaxsiy mifi. Subyektivlik bu insonning atrofidagi dunyo, uning nuqtai nazarlari, his-tuyg‘ulari, e‘tiqodlari va istaklari haqidagi g‘oyalari (fikrlash subyekti) ifodasidir. Bu bilan “yaxlitlik”; “noyoblik”; “ekzistensiallik” aniqlanadi. “Ekzistensiya - lot. existentia – mavjudlik degan ma’nonini bildirib, esse matnlarida insoniy “men” markaziy yadro bo‘lib, “fikrlovchi ong” oddiy inson individi sifatida emas, balki umumbashariy, ya’ni takrorlanmas o‘ziga xos shaxs sifatida namoyon bo‘ladi¹⁰³.

3. **Paradoksal. Paradoks** (qadimgi yunoncha: παράδοξος — «kutilmagan», «g‘alati») - ko‘pchilik tomonidan qabul etilgan an’anaviy fikr, tajribaga o‘z mazmuni yoki shakli bilan keskin zid bo‘lgan, kutilmagan mulohaza, muhokama. «Paradoks» terminining

¹⁰² Перевозов Д.Н. Эссеизация текстов как выражение персонального журнализма в современной российской публицистике: Автореф. канд. филол.наук. – Воронеж, 2007. – С. 18.

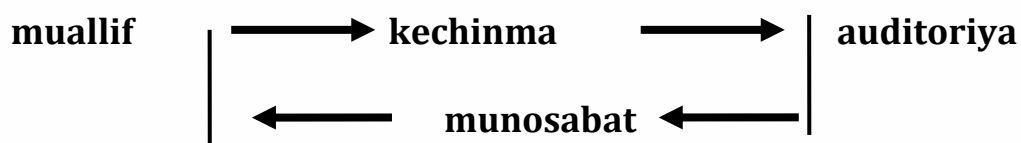
¹⁰³ Перевозов Д.Н. Ўша асар. – С. 19.

o'zi ham dastlab antik falsafada har qanday g'alati, original fikrni ifodalash uchun ishlatilgan. Mantiqda paradokslarni haqiqatdan chekinish, deb bilish o'rinlidir. Shuning uchun antinomiya, aporiya, ziddiyat paradoksning sinonimlari deb hisoblash mumkin. Paradoks bir-birini istisno qiluvchi ikki fikrni bab-baravar isbot qilish mumkinligini bildiradi. Mantiqiy paradokslar, odatda, mantiqiy asoslari to'la aniqlanmagan nazariyalarda uchraydi. Ilmiy muhokamada paradoks paydo bo'lishining asosiy sababi inson bilish jarayonining murakkab dialektik xarakterga egaligi, bunda shakl va mazmunning o'zaro ziddiyatli munosabatda bo'lishidadir¹⁰⁴.

Mazkur xususiyatlar esse janrida ko'zga tashlanadi va essening asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi.

Esse matnlarini o'ziga xosligini ta'minlovchi, uning boshqa badiiy-publitsistik janrlardan farqli jihatlarini namoyon qiluvchi quyidagi strategiyalari ajratiladi va ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bitta yagona publitsistik matnning mazmun maydonini hosil qiladi¹⁰⁵:

1. **Faol muloqot strategiyasi.** Har qanday publitsistik matn bevosita ommabopligi, keng jamoatchilikka qaratilishi, barcha uchun tushunarli shaklda ifodalanishi bilan boshqa uslubdagi matnlardan farqlanadi. Faol muloqot strategiyasi aynan muallif va o'quvchi (ya'ni esse o'qiydigan shaxs) o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. Sxematik jihatdan shunday ko'rinadi.

2. **Modallik strategiyasi** (auditoriyaga emotsional ta'sir o'tkazish). Ma'lumki, modallik fikrning voqyelikka bo'lgan

¹⁰⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005.–Б. 268.

¹⁰⁵ Перевозов Д.Н. Эссеизация текстов как выражение персонального журнализма в современной российской публицистике: Автореф. диссер...канд. филол. наук. – Воронеж, 2007. – С.16.

munosabatlarining turli xil ko‘rinishlarini, shuningdek, bildirilayotgan narsalarning subektiv tarzda tasniflanishining turlicha ko‘rinishlarini ifodalovchi funksional-semantik kategoriya hisoblanadi. Esse yozishdagi ushbu strategiya orqali esa muallif o‘quvchiga emotsional jihatdan ta’sir o‘tkazadi. Natijada o‘z qarashlariga, fikrlari va munosabatlariga ergashadigan o‘z auditoriyasini yaratadi.

3. Estetik yozish texnikasidan foydalanish strategiyasi. Har qanday publististik matn muallifning yestetik jihatdan qayta ishlangan fikridir. Esseistik tamoyillarga ko‘ra esse matnini yozishda yestetik jihatdan o‘z dunyoqarashlarini yaxshi o‘ylab bayon qilish, har bir fikrni dalillash, o‘quvchi bilan samimiy muloqot o‘rnatish, har qanday ijobiy va salbiy munosabatlarni ehtiyotkorlik bilan bayon qilish talab qilinadi.

4. Munosabat bildirish strategiyasi. Muallif munosabatining samimiyligi esseizmning asosiy tamoyilidir. Bunda ijodkorning «men» xar doim o‘ziga xos tasvir ekanligini unutmaslik lozim. Esse yozishning ushbu strategiyasida muallif kundalik hayotning umumiy tavsilotlarini o‘z qarashlari orqali o‘zgalarga yetkazadi. Shunday qilib, esseistikaning janri sifatida esse badiiy-publitsistik asar bo‘lib, o‘zining qomusiy belgilari asosida shakllanadi. Esse bevosita subyektivlikni, ekzistensial bo‘yoqdorlikni, muallifning avtopsixologik fikrlashini, ya’ni muallif uchun ruhiy va ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq dolzarb masalalar (axloqiy-ma’naviy vaziyatlardagi tanlov) paradoksini, olamning individual-mifologik manzarasi shaklida kinoyaviy ifoda etishini namoyon qiladi. Qisqacha aytadigan bo‘lsak, esse: badiiy-publitsistik asar, hayotni muallifning individual-mifologik aks ettirishi, muallif hayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ruhiy va ijtimoiy muammolarning aks etirilishi, muallifning hayot muammolariga kutilmagan mulohaza, kutilmagan yechim topa olishi, muallifning hayot haqidagi refleksiyasini aks ettiradi. Ya’ni, esse – muallifning ekzistensial refleksiyasini aks ettiruvchi badiiy-publitsistik asar.

Birinchi bob yuzasidan xulosalar

Badiiy-publitsistik janrlar va ularning lingvistik xususiyatlari davlat gazetalari materiallari asosida o'zbek tilshunosligida yetarlicha o'rganilgan bo'lib, shu tadqiqotlarning xulosasi sifatida bir necha monografiyalar nashr etilgan va dissertasiyalar himoya qilingan. Ammo mustaqillik davri OAVda o'ziga xos o'rin egallovchi gazetalarida esse janrning lingvistik xususiyatlari alohida dissertasion tadqiqot sifatida o'rganilmagan.

Gazetalardagi badiiy-publitsistik janr materiallari boshqa ijtimoiy-siyosiy gazetalardan farqli jihatlariga ega. Jumladan, gazetalarda badiiy-publitsistik janr imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, janr talabiga javob berish, tildan foydalanish holati, hajmi kabilarda sezilarli farqlar bor.

Esse janrining lingvistik xususiyatlari boshqa badiiy-publitsistik janrlardan ham farqlanadi. Badiiy publitsistikadagi janrlar orasidan faqat esseda voqyelikka yoki shaxsga oid subyektiv fikrlar erkin bayon qilinadi. Esselar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof belletristik xarakterda bo'ladi. Esse uslubi obrazlilik, aforistikligi, jonli tilga yaqinligi bilan ajralib turadi.

Esse badiiy-publitsistik asar bo'lib, bevosita subyektivlik, ekzistensial bo'yoqdorlik, muallifning avtopsixologik fikrlashi, ya'ni muallif uchun ruhiy va ijtimoiy hayoti bilan bog'liq dolzarb masalalar (axloqiy-ma'naviy vaziyatlardagi tanlov) paradoksi, olamning individual-mifologik manzarasi shaklida kinoyaviy ifoda etishi kabi qomusiy belgilari asosida shakllanadi.

Umuman, badiiy-publitsistik janrlar OAVda keng iste'molda bo'lgan turlardan biridir. Ushbu janrda til uslublarining barchasiga tegishli birliklar, jumladan, ijtimoiy-siyosiy leksika, rasmiy-idoraviy, publitsistik uslublar imkoniyatlaridan o'rni bilan foydalanilgan. Ammo badiiy uslubga xos iboralar, ko'chimlar, nutqiy qochirimlar, emotsional-ekspressivlikni ifodalovchi birliklarning qo'llanish darajasi yetakchi mavqyega ega. Gazetalarda badiiy-publitsistik janrlar imkoniyatlarini o'rganishda kelgusida til birliklarining funksional xoslanish nuqtai nazaridan monografik aspektda kengroq o'rganish vazifasini kun tartibiga qo'yadi.

II BOB. ESSE JANRINING LINGVOSTILISTIK TAHLILI

2.1. Esse matnlarining fonetik xususiyatlari

Fonetik stilistika tovushlar biror bir stilistik maqsadlarda qo'llaniladigan bo'lsa, ularning nutqni tashkil etish xususiyatlarini: ritm, ohang, alliterasiya va boshqalarni o'rganadi¹⁰⁶. Til birliklarining uslubiy xoslanishi o'z navbatida nutqqa ham ta'sir o'tkazadi – nutq ham uslubiy xoslanishlarga ega bo'ladi. Fonetik sath birliklari ham tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'zida saqlab, namoyon etib keladi, shu sababli esselar tilini tahlil etishda fonetik sath birliklarini alohida olib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Tilning fonetik tomonlarini o'rganuvchi yo'nalishni «publitsistik uslub fonetikasi» deb nomlanadi va unda badiiylikni ta'minlovchi unsurlar sifatida tovushlar tadqiq etiladi. Ya'ni uslubni yaratishda o'ziga xos tovush o'zgarishlari, urg'uning berilishi, ularning o'quvchi tasavvuriga ta'siri va boshqa omillar e'tiborga olinadi. Masalan, esselarda vazn talabiga ko'ra tovush tushirilishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi kabilar shular jumlasidandir. «Publitsistikada, bulardan tashqari, antiteza va nutqda intonasiyani kuchaytirishga xizmat qiluvchi ritorik so'roq, ritorik murojaat singari vositalar ham uchraydi»¹⁰⁷. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tovushlar ham publitsistik uslubni shakllantirishda o'ziga xos o'rin tutadi va shu bilan birga, o'zining ba'zi belgilarini ham namoyon etib keladi. Shunday belgilardan biri ularning adabiy til shakllaridan farqli, xalq tili shaklida yoki so'zlashuv uslubiga xoslangan shaklda qo'llanishidir.

«Unli va undosh tovushlar takrori, bo'g'in takrori poetik nutqda, ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalarida ko'p uchraydi. Fonetik vositalarni ataylab takrorlash orqali so'z san'atkorlari o'z

¹⁰⁶ Каримов С. Ўзбек тилининг фонетик стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2016. – Б. 11.

¹⁰⁷ Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 28.

tasvir bayonining kuchini oshiradilar, his-tuyg'ularini bo'rttirib ko'rsatadilar»¹⁰⁸.

Alliterasiyada nutq tovushlari ma'lum bir o'rinda, ma'lum bir holatda takrorlanib kelishi bilan ma'noga ta'sir etadi. Alliterasiya so'z boshi, o'rtasi va oxirida kelishi mumkin:

- so'z boshida:

Masalan, Chunki ulardan *biri shoshyapti*, yana *biri shoshilyapti*, *biri shoshmoqda*, *boshqasi shoshayotir*, *shoshib-shoshqaloqlik* qilib noma'lumlik sari ketayotir (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). U allaqanaqa qizg'ish-sariqqa moyil *katta-katta katakli kuylak kiyib* olgan, *kuylak* yoqalari ham varrak qulog'iday uzun-uzun edi (Sh.Bo'tayev. Shukur, ayt-chi, buhayot nima?). Keltirgan misollarimizdagi "**b**", "**sh**", "**k**" tovushi orqali alliterasiya hosil qilinib, matnga qo'shimcha musiqiy-melodik quvvat beradigan, asosiy ifodaga musiqiy jo'rlik vazifasini bajaradigan, muallif ruhiyatini matnga singdiradigan, tinglovchiga emotsional ta'sir o'tkazadigan qo'shimcha vosita, muhim stilistik usul ekanligidan dalolat beradi.

- so'z o'rtasida:

Masalan, Nega sabr *qilmaysan*, qanoatni *bilmaysan*, shukrona *aytmaysan?*.. (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam).

- so'z oxirida:

Birim ikki, *ikkim* o'n, *o'nim* yuz, *yuzim* ming, *mingim* esa million bo'lsin, *deb*, halloslab chopasan, qoplab yig'asan, yig'ib aslo to'ymaysan. Ochko'z yuhoga o'xshaysan. "Yeb to'ymagan, yalab to'yarmidi", degan naql borku xalqimizda! (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam).

Assonans esa faqatgina unli tovushlar takrori bilan chegaralanadi. Publitsistik nutqqa intonasion butunlik, ohangdorlik, emotsionallik-ekspressivlik bag'ishlaydi. Quyidagi matnda assonans takror so'zda kelib, lingvopoetik vosita bo'lgan: ..xira tun yorishib, **olam oppoq oydinlikka chulg'anar** edi...(N.Jonuzoq. Mitti giyoh

¹⁰⁸Хайдаров А. Бадий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б.11.

mo'jizasi). Ha, **oppoq** edi boshda bu dunyo: ko'cha **oppoq**, kechalar **oppoq**, **qanday** yaxshi ekan **bolalik**, **oppoq** ranglar bilan yashamoq...(N.Jonuzoq. Mitti giyoh mo'jizasi).

Qofiya san'ati prozaik asarlarda ham uchraydi va u mumtoz adabiyotda *saj'* deb nomlanadi. «Saj' – qofiyali proza. Bu ko'proq xalq og'zaki ijodiga xos bo'lib, klassik proza va, hatto, ko'pchilik tarixiy asarlar saj' bilan yozilgan, xalq ertaklari va dostonlarining nasriy yo'l bilan yozilgan o'rinlari ham saj' usulidadir»¹⁰⁹, deb izohlanadi lug'atlarda. Masalan, Nega sabr *qilmaysan*, qanoatni *bilmaysan*, shukrona *aytmaysan?*.. Birim ikki, *ikkim* o'n, *o'nim* yuz, *yuzim* ming, *mingim* esa million bo'lsin, deb, *halloslab chopasan*, *qoplab yig'asan*, *yig'ib aslo to'ymaysan*. Ochko'z yuhoga *o'xshaysan*. “Yeb to'ymagan, yalab to'yarmidi”, degan naql borku xalqimizda! (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). Misolimizdagi *qilmaysan*, *bilmaysan*, *aytmaysan*, *to'ymaysan*; *halloslab*, *qoplab*, *yig'ib*; *chopasan*, *yig'asan*, *o'xshaysan*; *birim*, *ikkim*, *o'nim*, *yuzim*, *mingim* qofiyalar tizimini tashkil etgan. Qofiya tufayli esse matni uni tinglaydigan kishida botiniy, o'qiydigan kishida zohiriy akustik taassurot qoldiradi.

Sen faqat *bozorda* emas, balki *yo'lda*, *ko'chada*, *bekatda*, hatto tor *yo'lakda* ham shoshib ketayotgan bo'lasan. Turfa *avtolarda*, *metroda* shoshasan. Xudo asrasin, gavjum *chorrahada*, katta-kichik mashinalar suvday oqayotgan tig'iz *ko'chalarda* shoshasan (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). Misollardagi *bozorda*, *yo'lda*, *ko'chada*, *bekatda*, *yo'lakda*, *avtolarda*, *metroda*, *chorrahada*, *ko'chalarda* shakllari qofiyadoshlik hosil qilib, tashvishlilik, jo'shqinlik, aniqlik, keskinlik singari bir qator emotsional holatlarning ifodalanishiga yordam beradi. Qofiyani yuzaga keltiruvchi tovushlar uyg'unligi va hamohangligi nafaqat ravonlikni, balki kompozision vazifani ham bajaradi. Bir misrani yoki bandni ikkinchisi bilan bog'lashda, she'riy parchada yaxlit fikrning yuzaga kelishida zanjir vazifasini o'taydi. Shuning uchun tadqiqotchilar

¹⁰⁹ Адабиётшунослик терминлари луғати, -Б.193.

takrorlanayotgan tovushning qayerda joylashgani emas, balki takrorlangani muhim ekanligini ta'kidlaydilar.

Avlod-ajdoding kim? Shoshmay *fikr* qil,
Shoshmay so'z degilu shoshmay *zikr* qil.
Shoshqin daryoman, deb, vaqt-bevaqt *toshma*,
Ummon bo'lmoqlikka, ayniqsa, *shoshma*!

Mazkur she'rda *shoshma* - *toshma*, *fikr* – *zikr* so'zlari qofiyalar tizimini tashkil etgan va o'zak so'zlar oxiridagi “*sh*”, “*r*” tovushi raviiy hisoblanadi. Bunda milliy tovushlar talaffuzi yoki ularning yonmayon kelishidagi ohangdorlikda alohida bir sehru jiloni kuzatish mumkin.

Mana, biz Navoiy ko'chasidagi nashriyot binosiga shundoq ro'baro' tushgan – sho'rolar davridagi har qanday *oshxona* kabi allaqanday sirli bir udunga ko'ra *mayxonaga* aylangan – rosa ko'ngilochar *yemakxonada* o'tiribmiz (U.Azim. Rauf Parfi). Misolda *oshxona*, *mayxona*, *yemakxona* qofiya yaratmoqda.

Essenavislar ijodida eng ko'p uchraydigan takror turlaridan biri so'z takroridir. Matnda so'zlar takrori vositasida fikrga urg'u beriladi, ifodalanadi hamda emotsionallik darajasi oshiriladi: Uydan *ishga*, *ishdan bozorga*, *bozordan bog'chaga*, *bog'chadan do'konga*, *do'kondan shifoxonaga*, *shifoxonadan dorixonaga*, *dorixonadan oshxonaga*, *oshxonadan boshqa...* xonalarga shoshasan (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). Har qadamda *shoshayotgan*, *shoshilayotgan* odamga duch kelasiz. Ro'parangizdan nuqul qayoqqadir *shoshayotgan yo shoshilishga* shay turgan odam chiqib *qolaveradi*, *qolaveradi...* U *shoshib* yoningizdan *o'taveradi*, *o'taveradi...* Siz esa hayron bo'lib *turaverasiz*, *turaverasiz...*(A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). Pul *nima*, xazon *nima* – unga baribir edi (U.Azim. Rauf Parfi). Bu holatda *kimdir* o'sha ayolni *tushunadi*, *kimdir tushunmaydi*, *kimdir* uni o'lgunicha *oshxonaga* qamab eshigini mixlab qo'yadi, *kimdir* ish joyida ish deyilganda tushuniladigan qog'ozlarga ko'mib tashlaydi. Oqibatda, unda adabiyot uchun *na* vaqt qoladi, *na* hohish (Sh.Ortiqov. Tashhis: alsgeymer). Aytish joizki, esselarda so'z takrori

ko'pincha gap boshida, o'rtasida, oxirida qo'llangani kuzatildi. Ma'lumki, gapning asosiy markazi kesim, ya'ni hukmdir. Demak, esselarda kesim vazifasidagi fe'l va ot takrori ko'p qo'llanilib, u vositasida badiiy maqsad yanada kuchaytirilgan, ta'sirchanlik, ohangdorlik, mazmundorlik oshirilgan.

Esse matnlarida takrorning uch turi – qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi, takrori mavjud: ular sening *kimligingni, qayerdanligingni, tub o'zagingni* yodingga *solajak...sen* ulardan *uzoqlashma, madaniyat ham shu, ma'naviyat ham shu, ma'rifat ham shu, uzoqlashdingmi o'zingni, o'zligingni yo'qotajaksan*, bu cheksiz olamda muallaq *qolajaksan, yuzsiz qolajaksan*, olamga yuz *ko'rsatolmayajaksan...*"(Sh.Bo'tayev. Shukur, ayt-chi, buhayot nima?). Mazkur misolda qo'shimcha takrori (*-lik,- ing, -ni, -jak, -san, -siz*), so'z takrori (*sen, ular, yuz*), birikma takrori (*ham shu*) ham mavjud. Bir matnda uch xil takror, bir tomondan, matnning ta'sirchanligini, badiiy qimmatini oshirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa yozuvchining bu boradagi mahoratini yaqqol namoyon qilgan.

She'r – uchayotgan qushga o'xshaydi, quyoshni ichadi u *uchib-uchib, she'rning* to'rt satri – qafas *bo'lmog'i, osmon bo'lmog'i* mumkin so'z uchun... Mana, haqiqiy *shoir* bilan qofiyabozning farqi nimada bilinar ekan: iste'dodsiz "*shoir*" *she'rni* to'tiqushday qafasga sorsa, chin *shoir* so'zlarni turnalarday safga tizib, *she'rga* mutlaq ozodlik baxshida qiladi (N.Jonuzoq. Mitti giyoh mo'jizasi).

Mazkur takrorlar vositasida asosiy maqsad kuchaytirilgan. Kitobxon bir qarashda adibning niyati, asosiy maqsadi takror kelgan uch tushunchaga – til, she'r, shoirga qaratilayotganini anglaydi.

Muhimi, yo'l-yo'lakay men Shoirdan So'zni qanday *izlashni, qanday topishni, qanday asrashni o'rgandim*. U topgan, kaftimga tutqazgan tansiq so'zlarni rayhonday hidlar ekanman, yuragim *bepoyonlashayotganini, tiniqlashayotganini sezdim* (N.Jonuzoq. Mitti giyoh mo'jizasi). Misolda qo'shimcha takrori (*-ni, -sh, -lash, -yotgan, -im*), so'z takrori (*qanday*) qo'llanilib, matn ta'sirchanligini oshirgan

hamda shoirga soʻzni topish mashaqqatini ifodalashda matnning asosiy badiiy vositasi boʻlgan.

Bizningcha, *anafora*, *epifora*, *akromonogramma* kabi tasvir vositalarini takrorning qoʻllanish oʻrniga koʻra turlari deb nomlagan maʼqul.

Anafora – sheʼriy asarda misralar boshidagi soʻz yoki birikma takrorlanishi¹¹⁰. Masalan: Borliqda nimaiki mavjud – barida, barchasida *qalb* bor, *qalbsiz* narsa ham, jondor ham, voqyeayu hodisot ham yoʻq. *Qalb* – markaz, *qalb* – kalit, *qalb* – oʻlchov, mezon. (X.Doʻstmuhammad. Qalb hamisha oʻrtada). Muallifning *qalb*, haqiqat, adolat haqidagi mulohazalarini yorqin ifodalashda lingvopoetik vosita boʻlgan.

Soʻz yoki birikmalar har bir gap, misra oxirida qoʻllanilib, **epiforani** yuzaga keltirgan va lingvopoetik vosita vazifasini bajargan:

Umrinni bir olis *ishqqa almashdim*,
Kechdim hushyorlikdan, *tushga almashdim*.
Beqanot qalbimni *qushga almashdim*,
Sizsiz oʻtgan umrim bekor, *yorijon*,

Ne baxtkim, yuragim bemor, *yorijon* (S.Sayyid. Olis *ishq* sogʻinchi yoxud vatan surati). Misolda qofiyalanish jarayonidagi pozision bir xillilik va ularga fonetik yondashuv natijasida nafaqat semantik-stilistik rang-baranglikning, balki emotsionallikni ham vujudga keltirgan.

Esse matnlarida **akromonogrammada** bir toʻrtlik yoki gapda qaysi gap bilan tugasa, ikkinchisi shu birlik bilan boshlanadi. Uning boshqa koʻrinishlarida ham soʻz, soʻz birikmalari shu tartibda takrorlanadi¹¹¹. Masalan, *Uydan ishga, ishdan bozorga, bozordan bogʻchaga, bogʻchadan doʻkonga, doʻkondan shifoxonaga, shifoxonadan dorixonaga, dorixonadan oshxonaga, oshxonadan boshqa... xonalarga shoshasan* (A.Joʻrayev. *Shoshayotgan odam*).

¹¹⁰Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари: Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1994. – Б. 55-63.

¹¹¹Каримов С. Кўрсатилган қўлланма. – Б.59.

G'alati holda edim, *shod bo'lib shod emas, g'amgin bo'lib g'amgin emas...* Bu lahza *abadiyatga* daxldordir, *abadiyatning* davomi, *abadiyatning* barqarorligi shu lahzada mujassamdir. Bu *abadiyatni* ijodkorgina kashf eta oladi (Sh.Bo'tayev. Shukur, ayt-chi, buhayot nima?). U ham ehtimol, dunyoning qay bir burchagida, kimdir dengiz bilan billur yolg'izlik ichra majlis qurayotganini sezayotgandir? *Bilmadim. Bilganim...*dengizni ko'rdim (M.Muzaffar. Dengizni ko'rdim).

Onomatopeya – nutqni tashkil etishning stilistik usullaridan biri bo'lib, u fonikada ekspressivlikni ifodalovchi taqlidiy so'zlar sifatida namoyon bo'ladi. Onomatopeya jonivorlar, turli predmetlarning urilishi natijasida chiqaradigan tovushlarni insonlar ovozi bilan berish natijasidir. «Onomatopeya – poetik nutqda, she'r yoki prozadagi tovush hodisalariga badiiy taqlid qilish usuli»¹¹². Masalan, Umrzoq aka shunday misollarni aytar ekan, mening yuragim *gurs-gurs* urib, juda to'lqinlanib ketdim: hye, yoshligimizni eslayman... Shu Barbad ham o'sha yasagan asbobini o'nglab chalsa tinglovchilar yig'lashgan-a, teskarisini chalganda tinglovchilar *qah-qah* otib kulaverishgan-a... Jo'rabek aka savolga javob berish uchun "*dik-dik*" etib o'rnidan turayotgandi (Sh.Bo'tayev. Shukur, ayt-chi, buhayot nima?)..

“Ey dono yigit, men hatto traktorning *tarillagan* ovozidan qo'rqaman-ku, qandoq qilib u haqda she'r yozay?”, deb javob qilgan ekan (M.Mirzo. Armon). *Shovullayotgan* dolg'alar, *hirqiragan* shamollar – jim. Faqat men nimalarnidir o'zimcha *shivirlab* turibman, xolos (M.Muzaffar. Dengizni ko'rdim..). Xuddi shu soniya sog'inchli hayqiriqdan jimlik piyolasi *chil-chil* sindi (N.Jonuzoq. Mitti giyoh mo'jizasi). Yaqinda paloponlarining *chirq-chirq* tovushini eshitib qoldim (N.Boqiy. Shukur akaning bog'i). Olingan misollardagi ***gurs-gurs, qah-qah, dik-dik, tar, shov, hirq, shivir, chil-chil*** kabi so'zlarda tovushlar ohangdoshligi nafaqat tovushlar uyg'unligi, balki esse uslubini belgilovchi lingvopoetik omil darajasiga ko'tarilgan.

¹¹² Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, -Б.215.

Paronomaziya (talaffuzi o'xshash, faqat bir-ikki tovushiga ko'ragina farqlanuvchi, leksik ma'nolari bir-biridan uzoq so'zlarni yonma-yon qo'llashdan iborat uslubiy figura) esse matnlarida ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini qilish kabi maqsadlarda keng foydalaniladi. Mas, Ochig'i, hamma *nashriyotlar* ham badiiy saviyasi yuksak asarlarni *nashr* etayapti deb bo'lmaydi, lekin bu sohani biznesga aylantirayotgan *noshirlarni* yuqoridan berilgan ko'rsatma bilan to'g'ri yo'lga solib bo'lmaydi (N.Boqiy. Shukur akaning bog'i).

Darhaqiqat, ayrim so'zlar garchi ma'nolariga ko'ra bir-birlaridan keskin farqlansalar-da, talaffuzidagi hamohanglik tufayli nutqda ularni qo'llashga ehtiyoj bor.

Esse matnlarida takrorlar badiiy qimmatini oshirish, estetik ta'sirchanligini kuchaytirish, shakl va mazmun munosabatining uyg'unligini namoyon etish, o'z ichki musiqasiga ega bo'lgan matnlarni yuzaga keltirish, yozuvchining inson haqidagi kuzatuv-mulohazalari, teran hukm-xulosalari, shaxsiy nuqtai nazari, faylasufona fikrlarining o'ziga xos badiiy shaklda namoyon bo'lishiga xizmat qilgan.

Esselardagi takrorlarni o'rganish jarayonida shunga amin bo'ldikki, yozuvchi o'z qahramonlari ruhiyatidagi afsusni, achinishni, iztirobni, eng og'riqli vaziyatlarni va qahramonning fojeaviy holatini emotsional-ekspressiv tarzda berish maqsadida bunday tasvir vositasidan mahorat bilan foydalangan.

2.2. Esse janrining leksik xususiyatlari

Esse janrining leksik-stilistik xususiyatlari haqida tilshunoslikda alohida tadqiqot ishlari olib borilmagan. Biroq tilshunos olimlar M.Xudoyqulov, A.Abdusaidov, O.Tog'ayevlar¹¹³ning tadqiqotlarida, shuningdek, adabiyotshunoslar I.Sultonov,

¹¹³Абдусайдов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари: Филол.фан. докт...дис. автореферати. – Тошкент, 2005. –Б.27; Тоғаев О. Публицистик жанрлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. 132-б.

D.Xudoyberganov, N.Shukurov, H.Umurov¹¹⁴ larning kitoblarida ushbu janr haqida ma'lumotlar o'rin olgan. Ana shu tadqiqotlardagi tahlillarga asoslanib, gazetalarda e'lon qilingan esselar tilini o'rganishga harakat qildik.

Publitsistika faqat axborot berish emas, balki muammolar tahlili, hayot taklif etayotgan dalillarni o'rganish xususiyatlari ham demakdir. Shu bilan birga publitsistik asarlarda zamonaviy hayotning eng dolzarb masalalari: siyosiy, iqtisodiy, axloqiy, falsafiy kabi jamiyat uchun eng qiziqish uyg'otadigan masalalar, madaniyat, kundalik hayot va tarbiya muammolari ko'tariladi. "Publitsistik asarda hayotda uchragan muhim hodisalarni qayd etish, ularga chuqur munosabat bildirish ko'zga tashlanadi. U ana shu jihatdan keng omma bilan fikriy munosabatga kirishishda o'ziga xos vositadir. Buning uchun birinchi navbatda, publitsist kishilarni muammoga qiziqitira olishi, diqqat-e'tiborini jalb etish uchun asosiy dalillarni maqolaga joylashtira olishi lozim. Bunga erishishda undan dalillarni muhimidan nomuhimini ajrata olish fazilati talab qilinadi¹¹⁵". Shu bilan birga hayot hodisalarining ichiga kirish, teran tahlil etish, muhim fikr – mulohazalarini o'rtaga tashlash orqali o'quvchiga ko'tarilgan masalaga nisbatan munosabat uyg'otishi lozim. Umuman olganda, gazeta va jurnal publitsistikasida muallifning hozirgi zamon darajasida o'z nuqtai nazarini ifoda eta olishi birinchi o'rinda turadi. Bunday xususiyatlar zamonaviy, taniqli publitsist va essenavislar ijodida yaqqol ko'rinadi.

Publitsistik uslub OAV tilini ifodalovchi asosiy vositadir. Bundan tashqari publitsistikada mavzu tanlay bilish va uni mahorat bilan tasvirlay olish juda muhim. Bunda mavzuning ta'sirchanligini ta'minlash uchun boy lisoniy imkoniyatlardan unumli foydalanish talab etiladi. Ushbu jihat zamonaviy publitsistlar esselarida muhim ko'rinishda namoyon bo'lgan.

Publitsistikada leksikani tanlash mantiqiylik va emotsionallik talabiga ko'ra belgilanadi. Publitsistik stilda voqyelikdagn narsa va

¹¹⁴ Umurov X. Adabiёт nazariyasi. Darслик. –Тошкент: Шарк, 2002, 220-б.

¹¹⁵ Тоғаев О. Публицистик тадқиқот санъати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1986. – Б. 23.

hodisalarning aniq va to'g'ri ifodalash vositasi bo'lgan terminologik xarakterdagi leksika ham ekspressiv-stilistik ottenka bilan bog'liq bo'lgan leksika ham va hatto o'zining jonliligi, obrazlilik bilan farqlanuvchi idiomalar ham ishlatiladi. Avtorning so'z tanlashi uning voqyea va hodisalarga munosabatni, g'oyaviy nuqtai nazarini ham aks ettiradi¹¹⁶.

Esse matni tilini tadqiq etishda o'zbek tili publitsistik uslubini ilk bor monografik planda o'rgangan T.Qurbonov tadqiqotiga tayanamiz. Olim stilistik va statistik usullarga tayangan holda publitsistik nutqda namoyon bo'luvchi lingvistik, intralingvistik, ekstralingvistik tamoyillarga bog'liq ravishda leksik vositalar tanlanishiga e'tibor qaratadi. Publitsistik uslubning leksik strukturasi shakllanishida 1) informativ omil va 2) ekspressiv omillarni farqlaydi. Shunga ko'ra, leksik vositalarni quydagi uch guruhga bo'lib o'rganadi: a) konseptual leksika; b) emotsional leksika; v) betaraf leksika.

Konseptual leksika tarkibida siyosiy janrda ijtimoiy-siyosiy leksika ustuvorlashsa, esseda badiiy, ijtimoiy-maishiy leksika va ma'naviyatga dahldor birliklar ko'proq uchraydi. Esse mazmunida yoritilayotgan voqyelikni inobatga olgan holda konseptual leksika ham tarixiy, ham zamonaviy voqyelikni aks ettiruvchi so'z va birliklardan tashkil topishi mumkin. Ijtimoiy voqyelik tilda aks etar ekan, bu holat yangilik va eskilik dialektikasini o'zida ifodalaydi. Til leksikasi jamiyatning o'zi kabi muttasil o'sish va rivojlanishda bo'lib, til birliklarining nafaqat yashashida balki ayrim ijodkorlar nutqida qo'llanish darajasi bilan ham keskin farqlanadi. Shu sababli, esselarda eskirgan so'zlar ham faol qo'llanilib, fikrni ta'sirchanroq ifodalash va o'tmish voqyeligini to'laqonli ochib berishda foydalangan. Bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin: Bu romanlar orqali u Chexov va Buninga ko'nikib qolgan, ularni qo'lidan qo'ymay o'qiydigan rus ziyolisi uchungina emas, *oddiy ishchi sinfi* uchun ham sevimli adibga aylanadi. "Ona" romani dunyo

¹¹⁶ Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 28.

yuzini ko'rgach esa, uni butun *proletariat* tan oladi. *Proletariat dohiysining* nazariga tushish o'sha paytlari qiyin yumush edi....Gorkiyda bu narsa yashin tezligida amalga oshadi va oradan hyech qancha o'tmay yangi *sosialistik davlatning* birinchi raqamli adibiga aylanadi (Sh.Ortiqov. Iste'dod balosi).

Publisist ijodida qo'llanish davri chegaralangan so'zlar sirasida neologizmlar ham mavjud. Neologizmlar voqyelikdagi yangiliklarni – turmushdagi, ijtimoiy-siyosiy sohadagi, ma'naviy-mafkuraviy, ilmiy yoki adabiy hayotdagi, umuman olganda, borliqning in'ikosi bo'lgan ijtimoiy ongdagi yangi tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklardir. Ijtimoiy hayotdagi tub burlishlarga nisbatan o'ta hozirjavobligi bilan ajralib turadigan publitsistikada bu yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday so'zlar butunlay yangi bo'lishi ham, yangi ma'no kasb etgan bo'lishi ham mumkin. Quyidagi so'zlar essenavistlar ijodida faol qo'llangan neologizmlarga misol bo'la oladi: Endi uni *kompyuterda* ko'chirmoqchi bo'ldim (M.Dehqon qizi. Gul so'qmoqlar). ...bir daqiqa ham chekinmagan *Nobel mukofoti laureati* nimasi bilan judayam go'zal bo'lgan Mariyani... (Sh.Ortiqov. Iste'dod balosi). U bilan *Internetda* bog'langanimda ochig'ini aytib qo'ya qoldim (Sh.Ortiqov. Tashhis: Alsgeymer). Lekin Ibrohim G'afurov ijodining sehri, jozibasi, san'atkorlik *fenomenida* birlamchi unsur, bosh *figura* – SO'Z! (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). Mazkur gaplarda *kompyuter, Internet, Nobel mukofoti laureati, fenomen, figura* neologizmlarini o'z holicha keltirgan.

Publisistlarning tadqiq manbai sifatida tanlangan esse matnlari so'zlashuv uslubi va badiiy uslublar uyg'unlashuvining ustuvorligi, ijtimoiy leksikaning faolligi bilan xarakterlanadi. Biroq, shu bilan birga bu uslubning leksik o'ziga xosliklari orasida uslubiy vositalarning qat'iy har xilligini alohida ta'kidlash kerak.

Esse mazmunining ta'siri, g'oyaviy yetukligi nafaqat obrazlar yaratishda, asar kompozitsiyasida, balki uning tilida ham namoyon bo'ldi. Leksik tarkibdan foydalanish evolyusiyasi, so'z ishlatish diapozoni asarlar mavzusiga qarab o'zgarib bordi. Tahlillar shuni

ko'rsatadiki, bunda asosiy mavzu vatan, tinchlik, mustaqillik kabi tushunchalarni yoritishga qaratilgan. Mavzuni anglashga xizmat qilgan ba'zi bir so'z va birikmalarni keltiramiz:

a) *proletariat, sosialistik davlat, demokratiya, mehnatkash xalq, oddiy ishchi sinfi, proletariat dohiysi;*

b) *kompyuter, Internet, Nobel mukofoti laureati, fenomen, figura va boshqalar.*

O'zaro oppozitsiyada turgan bu ikki guruhdagi so'zlar turli ijtimoiy sharoitlarning bahosi sifatida yangragan. Demak, zamonaviy publitsistlar qaysi mavzuda qalam tebratmasin, uning publitsistik tili leksikasida adabiy til leksikasining ilmiy terminlari, emotsional bo'yoqdor so'zlari, standartlashgan va til ekspressiv birliklarining uyg'un qo'llanishidan tortib kundalik so'zlashuv nutqiga xos birliklarning keng qamrovli voqyelanishigacha ko'rish mumkin. Publist ko'p hollarda adabiy me'yor sarhadlaridan chiqib ketadi. Bu shu darajagacha boradiki, ba'zan jargon, argo, vulgar so'zlar ham qo'llanilganini kuzatishimiz mumkin. Masalan, *O'lganning ustiga tepgan* qilib odamlar uni *pedofil* deb ham hisoblashar, «Iblislar» romanidagi Stavroginda o'zini tasvirlaganini do'stu-dushmanga to'la *parazit* Peterburgning yarmi baralla ta'kidlardi (Sh.Ortiqov. Iste'dod balosi). O'zim ham hazrat Navoiy haqidagi romanni Oybek qanday *to'lg'oqlar* bilan yaratganini bilgim va saboq olgim keladi (M.Dehqon qizi. Gul so'qmoqlar). Misolda noadabiy qatlamga mansub *o'lganning ustiga tepgan, pedofil, parazit* kabi vulgar so'zlarining, *to'lg'oqlar* kabi sohaga oid so'zning qo'llanishini keltirishimiz mumkin. Albatta, buni publitsistik uslub, esse janri xususiyatlari bilan oqlash mumkin. Publitsistik uslubda axborot, ma'ruza va boshqa qator lingvistik standartlashgan ko'rinishlarga ko'p murojaat qilinmasligi tabiiy.

Esse matnlarida o'tmish, bugun, kelajak mushtarak va yaxlit idrok etganligi, bugungi ilmiy, global muammolarning ildizlari va yechimi masalasida o'ziga xos qarashlari bo'lganligi, shuningdek, davr bilan hamohang qadam tashlayotganligi sababli adib ijodida

eskirgan soʻzlar ham oʻziga xos publitsistik maqsad ifodasi sifatda oʻrni bilan adabiy til meʼyorlariga muvofiq ravishda qoʻllangan.

Koʻrinadiki, publitsistlar soʻzlashuv uslubiga xos soʻzlarni oʻrni bilan qoʻllab, ularni publitsistik maqsadiga boʻysundiradi, soʻzlashuvda yuzaga chiqmaydigan ekspressivlik baxsh etadi. Ayrim kitobiy uslubga xos birliklarga ham «soʻzlashuvga xos» nutqiy maʼno boʻyogʻini berib betaraf ifoda semasini kuchaytirib, nutqiy relevantlik darajasiga olib chiqadi.

Esselarda soʻzlashuv nutqqa xos soʻzlar, sinonim va antonimlarning qoʻllanish darajasi oʻziga xos boʻlib, ularning nutqiy voqyelanishida adibning mahorati alohida ahamiyat kasb etgan. Ular baʼzan voqyelikni toʻgʻri aks ettirish, davr va hudud ruhini yaqqol ifodalash, shuningdek, oʻquvchiga emotsional-ekspressiv taʼsir qilish maqsadida qoʻllangan.

Soʻzlashuv nutqqa xos boʻlgan vosita va unsurlarning esse matnlarida qoʻllanishi turli uslubiy maqsadlar tufayli yuzaga chiqariladi. Bunga qahramon nutqining individuallashtirishini namoyon qilish, nutqning turli vaziyatlar bilan aloqadorligini koʻrsatish, badiiylikni taʼminlash, tarixiylikni yuzaga chiqarish kabilar kiradi. Esselar leksikasining oʻziga xos xususiyatlaridan biri soʻzlashuv uslubiga xos soʻzlardan oʻrinli va unumli foydalanishdir. Misollarga murojaat qilamiz: *kalla, telbalarcha sevgan, oʻttiz besh yoshni hatlagan, koʻzlarini chirt yumgancha, toʻpori, qoʻrs, quchogʻiga oʻzini otgan, tepakal, toʻlachadan kelgan, ivirsib*. Bu birliklarning ayrimlari soʻz ketayotgan shaxs tilidan aytilsa, aksariyati publitsistning oʻz nutqiga xos. Soʻzlashuv nutqiga xos boʻlgan birliklar, birinchidan voqyelik haqida xolis xabar uzatsa, ikkinchidan soʻzlovchining subyektiv munosabatini bayon qilish, shu bilan birga tinglovchiga ekspressiv taʼsir etish vazifasini bajargan.

Kishilar nutqini berishda ham tabiiylik, ham mantiqiylikni taʼminlash barobarida oʻquvchini ishontirish maqsadida soʻzlashuv nutqining xos birliklaridan foydalanib, nutqqa yuqori taʼsirchanlik bahsh etadi. Quyida berilgan kichik parchada buning yorqin

namunasini ko'ramiz: Qog'ozsiz, xohlagan paytda *gurillatib* she'r o'qishadi. Yod aytishadi (M.Dehqon qizi. Gul so'qmoqlar). Bu ehtimol *ko'pirtirilgandir* (Sh.Ortiqov. Iste'dod balosi). Jurnalist so'zlashuv nutqiga xos birliklarni qog'ozga tushirar ekan, nutqning jonliligi va tabiiyligini ta'minlaganki, u beixtiyor qulog'ingiz tagida «jaranglaganday» bo'ladi. Undagi har bir so'z kuchli ekspressivligi bilan shunday qudrat kasb etadi.

Sinonimlar – talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional bo'yog'i,

qo'llanishi kabi bir qator xususiyatlar bilan o'zaro farqlanadigan so'zlardir¹¹⁷. S.Karimov ta'kidlaganidek, “Sinonimiyani nutqiy ijodning chegaralanmagan imkoniyatlarini yuzaga keltira oluvchi o'ziga xos maydon deyish mumkin. Yozuvchining til ustida qilgan mehnati, eng avvalo, sinonimik birliklar ustida ishlash mashaqqatidir. Fikrni aniq ifodalay oladigan elementni axtarish ana shu qiyinchilikning mohiyati hisoblanadi. Sinonimik qatordan mos, kerakli birlikni tanlab olish ekspressivlikni, subyektiv bahoni aniq ifoda etishning eng to'g'ri yo'li bo'lganligi tufayli u badiiy adabiyotdagi zarur lingvistik vosita sanaladi”¹¹⁸.

Esse matnlarida sinonimlar lingvostilistik qo'llanish xususiyatiga ko'ra bir necha ko'rinishlarda uchraydi:

1. Sinonimlar bir o'rinda ketma-ket qo'llanib bir qator ma'no anglatish xususiyatlariga ega bo'ladi. Chunonchi:

a) bir joyda ketma-ket bog'lovchisiz qo'llanib, gapda uyushiq bo'lak

vazifasida turadi va harakat hamda holatning tinimsiz takrorlanishi bildiradi. Masalan, Bu fikrni beixtiyor davom ettirging, yanada chuqurlashtirging keladi – qalbni unutadigan bo'lsak nainki zamon va poeziyani, umuman *odamni, bani basharni*, dunyoi dunni anglab yetishga bo'lgan urinishlarimiz zoye ketadi... O'tmishda yuz bergan ko'plab ziddiyatu to'qnashuvlar, qatag'onu qirg'inlar o'lchov

¹¹⁷ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б.3.

¹¹⁸ Каримов С. Кўрсатилган китоб. – Б. 105.

taroziylarining mos emasligidan, nobopligidan kelib chiqqan. Jumladan adabiyot, qalb, muhabbat dag'aldan-dag'al, soxtadan-soxta mafkura posangisiga qo'yib o'lchangan. Qarabsizki, yo'q joydan "g'anim"lar, "dushman"lar kashf etilgan. Adabiyot – birlamchi qalb-muhabbat hodisasi axir, deydigan bandaning *til-zaboni* tagidan qirqilgan (Xurshid Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). Misollarda keltirilgan *odamni, bani basharni, "g'anim"lar, "dushman"lar, til-zaboni* kabi sinonimlar takrori ta'kidlash, kuchaytirish, fikrga diqqat qaratishga urg'u bermoqda.

b) esse matnida sinonimlarning takrorlanishi qahramonda yuzaga kelgan qat'iyatni, ro'y bergan voqyea-hodisaga e'tirozli qarashini bildiradi. Bosh so'zi *katta* sinonimik qatorni ko'zdan kechiraylik. *Ulug', buyuk, zo'r, azim, ulkan, yirik* kabilardan iborat sinonim qatordagi har bir so'z o'z semantik-stilistik ma'nosiga ega. Esse janrida *katta, buyuk, ulug', yirik* kabilar faol qo'llanadi. Masalan, "**Katta** Korsh komediya teatrida o'zbekcha "Dilxiroj" va "Yorim uyg'onsin" qo'shiqlari yangradi"... Dunyoning eng og'ir yuki ham, eng **buyuk** baxti ham ayollarning zimmasida...Xalqimizning **ulug'** farzandlari, fozil kishilari tamal toshini qo'yib ketgan umumbashariy ma'naviyat va ma'rifatning nuramas imoratini asramoqqa qodir bo'lsin ular (E.O. Ayol maftunangman). Keltirilgan misollarda sinonim so'zlardan o'rinli foydalanilgan. Birinchi gapdagi *katta* so'zini *buyuk* so'ziga almashtirish mumkin, lekin muallif bu so'zni qo'llashda uning matn mazmuniga mosligiga ahamiyat bergan. *Ulug'* va *buyuk* so'zlarining ma'nosi deyarli bir xilligi, har ikkalasining ham kuchli ottenkaga egaligi ularni o'zaro almashtirish imkonini beradi.

g) ba'zan sinonimlarning bunday takrori holat, tashqi ko'rinish ma'nosini ifodalaydi. Masalan, Odatda jahon adabiyotida o'chmas iz qoldirgan shoirlarni ko'z oldimga keltirsam, ularning aksariyati yosh, navqiron ayni kuchga to'lgan holda qarshimda gavdalanishadi (**Sh.Ortiqov**. Eng ahamiyatli davr). *Yosh, navqiron* sinonimlar qahramonning tashqi ko'rinishi, uning yoshligiga urg'u beradi.

d) sinonimlarning bu xil takrori mulohazani kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, ... Bu maktub shunisi bilan men uchun ahamiyatli ediki, uni o'zining fusunkor realizmi bilan tillarda doston bo'lgan Markes emas, xuddi men o'zim yozgandek tuyular, uning har bitta satri yuragimga shunchalar yaqin ediki, go'yo ichimdan otilib chiqayotgan *nido, alam, faryod* bir bo'lib, maktubga mahorat bilan terilgan so'zlarga aylanib qolgandek edi (Sh.Ortiqov. Xayrlashuv maktubi). Misollardagi *nido, alam, faryod* kabi sinonimlarning takrorlanishi qahramon ruhiyatidagi g'alayonlarni, mulohazada fikriy to'xtashga intilish, undagi adabiy tafakkur bezovtaligini ifodalashga xizmat qiladi. yo) sinonimlarning bu xil takrori ifodani aniqlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, *Muallifning **baland** pardalarda, **yuksak** san'at va mahorat bilan, jazavaga tushgan dirijyorni eslatuvchi qiyofada o'z she'rini aynan ijro etib berishi, uning ta'sir kuchini, dovrug'ini ikki karra oshirib yuborgan edi* (S.Sayid. Olis ishq sog'inchi). Bu yerda muallif «*baland*», «*yuksak*» sinonimlaridan birdaniga foydalanmasligi mumkin edi, ammo ifodada hozirgi holat to'la aks etmay, tasvirda keskin qat'iy xulosa chiqarish mumkin bo'lmay qolar edi. Muallifning niyati esa qahramon xarakteridagi kreativlikni ko'rsatish, uning qalbida yashiringan mahoratni oydinlashtirish, sirliligini tasvirlash va bu orqali o'quvchida mulohaza qo'zg'atish, qahramonning iqtidoriga tan berish holatini sinonimlar takrori orqali ifodalagan.

j) sinonimlarning takrori mulohazadagi keskinlikni, shiddatni, ohang balandligini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, *Xuddi to'lqinsiz daryo, yulduzsiz **osmon**, hilolsiz **samo**, quyoshsiz **koinot**, muhabbatsiz dunyo, rashksiz, otashsiz yurak, nuragan koshona, bekasiz uy yanglig' zerikarli, bo'm-bo'sh, sim-siyoh, bo'lur edi* (E.O. Ayol maftunangman). Sinonim so'zlardan ketma-ket foydalanish fikrni jozibadorligini va ta'sirchanligini oshiradi. Bu yerda keyingi sinonim so'zlarning ajratilgan bo'lak (sifatlovchi) sifatida qo'llanishi nutq ohangidagi ta'kidni, keskinlikni kuchaytirishga xizmat qilgan.

z) sinonimlarning takrori qahramonlar ruhiy holati va tasvirni umumlashtirishga, xulosalashga, ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, *Baqirgim, qichqirgim, dod solgim* keldi. Ammo unday qilolmadim... Yigirmanchi asrning *nozikta' b, madaniyatli, takallufli* kishilari singari yuzimda qilt etgan isyon olovlamadi (N.Ibrohimova. Qichqiriq ortidagi izhor). Mosartning iste'dodini uch yoshida payqagan ona shahri - Zalsburgning muhabbati ham Venaning favqulodda *telbalarcha, majnunsifat* muhabbati oldida ip esholmasdi. Bu muhabbat shaharning har bir fuqarosi yuragida alanga misoli tinimsiz gurillab yonar, hych mubolag'asiz qishin-yozin o'chmas, aksincha vaqt o'tgan sari yanayam kuchayardi... *Ziyoli, ta'bi nozik, didi o'tkir* Vena Mosartdan tom ma'noda hayratlanardi (Sh.Ortiqov. Qirol o'ldi, yashasin qirol!). Ko'rinadiki, har bir parchada qahramonlar holatining tasviri chizilgan: *baqirgim, qichqirgim, dod solgim* sinonimlarida ruhiy dardli holat, *nozikta' b, madaniyatli, takallufli; ziyoli, ta'bi nozik, didi o'tkir* sinonimlarida qahramon xarakteri va ko'rinishi, *telbalarcha, majnunsifat* sinonimlari xususiyat, belgi. Tasvirning o'quvchi ko'z o'ngida ishonchli namoyon etishda sinonimlarning takrori qo'l kelgan.

2. Sinonimlar bog'lovchilar bilan qo'llanib, ta'kid, mulohaza, ehtiyotkorlikni ulardan anglashilgan ma'noning kengligini, ko'pligini, ko'rsatish, umumlashtirish, jamlash kabi ma'nolarni ifodalab keladi. Bunda: a) *-u (yu)* yuklamasi bog'lovchi vazifasida qo'llanadi. Masalan: U hech kuch ishlatmasdan, bosim o'tkazmasdan *ongu shuurlarni* zabt etadi.. Yalpiz, Boychechak va boshqa ma'sum giyohlar ana shu mehr-muhabbatning, Ezgulik va Abadiyatning *munisu mushtipar*, shu bilan birgalikda, yengilmas qo'shinidir (N.Jonuzoq. Mitti giyoh mo'jizasi).

b) *va* bog'lovchisi bilan keladi. Masalan, ... Bular Mark Tvenning "Geklberri Finn" va "Ovsar Vilson" romanlari bo'lib, ularda ulug' hajvchi to'laqonli bo'lmasa-da, har holda qora tanlilar qismati, *iztiroblari va qayg'ulari, orzulari va armonlarini* achchiq yumor bilan tragikomedik uslubda tavsirlab, tahlil qilib berdi

(Sh.Ortiqov. Fursati kelmagan endshpil). ... O'zidan o'n besh yosh katta bo'lgan ancha *zehnli va zukko, farosatli va bilimli* raqqosa ayol shoirning dunyoqarashi va turmush tarziga o'tkir ta'sir o'tkazishidan tashqari uni Yevropa va Amerika bo'ylab katta sayohatga olib ketgan (Sh.Ortiqov. Eng ahamiyatli davr).

3. Sinonimlar to'liqsiz fe'l va olmosh bilan birga qo'llanib, fikrni inkor etish orqali ta'kid, mulohazani ulardan anglashilgan ma'noga diqqat qaratishni, ta'kidni ifodalab keladi. O'zingizni, bir zumga, mayli, *bemor emas, o'sha kasalga* qarayotgan, yonida ko'z-quloq bo'lib turgan odamday tasavvur qiling-chi (N.Jonuzoq. Mitti giyoh mo'jizasi).

4. Takrorlangan sinonimlar juft so'z shakliga kelib, umumiylikni, ko'plikni, jamlik ma'nosini ifodalaydi: masalan, O'ttiz-qirq chog'li bu *uzuq-yuluq*, mayda qog'ozlarga behafsala termilar ekanman, bir paytlar mana shu yozuvlar amrini bajaraman deya ne ko'ylarga tushganimni, *do'st-yoronlardan* qarz ko'targanimni eslayman... *Sho'x-shodon* kulgulari eshitiladi (B.Qobul.Ota bo'lib...).

Shunday qilib, esse matnlarida sinonimlarning ketma-ket, bog'lovchili qo'llanishlarining o'ziga xos ma'no xususiyatlari mavjud bo'lib, uslubiy-semantik vazifa bajaradi. Ular nutq ta'sirchanligini oshirish, ekspressiv ma'no bo'yoqdorligini ta'minlash, nutqqa jo'shqinlik, mulohazakorlik, o'ychanlik ma'nolarini qo'shish, jamlab ko'rsatish kabi uslubiy ma'no bo'yoqlarini beradi. Xullas, matnlarda sinonimlardan foydalanishning amaliy ahamiyati juda katta bo'lib, birinchi navbatda tilimizning qay darajada boy ekanligini, rivojlanganligini ko'rsatib tursa, ikkinchidan, badiiy adabiyotda, umuman nutqda ta'sirchanlikni, rang-baranglikni ta'minlagan¹¹⁹.

Antonimlarni belgilashda asosiy o'lchov – leksik ma'no, ya'ni so'zlarning zid ma'nolari sanaladi. Antonimlar publitsistik matnlarda, xususan, esse janrida muhim stilistik vosita rolini bajaradi. Ular ekspressivlik, ta'sirchanlikni ta'minlash, ijobiy va

¹¹⁹ Тожиёв Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. – Тошкент: Университет.1987. – Б.3.

salbiy holatlarni ochishda, turli munosabatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Antonimlar nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni aniqlashtirish, qarama-qarshi belgi-xususiyatni, qarashlarni tiniq va qabartirib ifodalash imkonini beradi. Ularni o'z o'rnida ma'no nozikligiga qarab qo'llash nutqni ravon, aniq va mazmunli qilib ifodalashga yordam beradi. Bu haqda olimlarimiz ham ta'kidlab o'tganlar: "Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir¹²⁰".

Esse janrida antonimlarning qo'llanilishi juda rang-barangdir. Ularni qo'llashda muallifning mohirligi, topqirligi sezilib turadi. Ma'lumki, har qanday matnda makon va zamon ruhi sezilib turadi. Shu nuqtai nazardan, esse matnlarida antonimlar ko'p uchraydi va quyidagi vazifalarni bajarishga xoslangan bo'ladi:

1. Antonimlar takrori qo'shma gap hosil qilib, uzoq, davomli ma'nolarini ko'rsatadi: *Kunduzi* deyarli og'riq sezmayman, lekin *kechasi* yig'ma karavotimga cho'zilishim bilan, nafaqat jarohat o'rni, o'ng oyog'im bor bo'yi bilan qaqshashga tushadi. (O.Ergash. Yaxshi odamlar yoxud Ijod dardi). Misolda «*kunduzi*», «*kechasi*» antonimlari uzoq, davomli ma'nosini jamlab kelgan.

2. Antonim so'zlar o'xshatish qo'shimchasini olib, ishonch, xotirjamlik ma'nolarini berishga xizmat qiladi. Masalan, Har kim o'zini o'z uyida *yurgandek*, *o'tirgandek* his etardi (N.Boqiy. Shukur akaning bog'i). Bunda, birinchidan, so'zlovchining xotirjamligi, mezbonga ishonch, ikkinchidan, o'zi murojaat qilayotgan tinglovchiga ta'kid, uchinchidan, mezbon juda yaqin kishi ekanligi kabi ma'no nozikliklari ifodalangan.

3. Antonimlar takrori so'z ketayotgan voqyelik haqida o'quvchida to'la tasavvur uyg'otish, tasvir hosil qilish maqsadini ko'zda tutadi: Ish stolidan esa birgina maktub topdilar: «Mening farishtam, mening *bor-yo'g'im*... Bu qanday hayot bo'ldi! Sensiz! Qanchalar *yaqinsan!* Qanchalar *uzoq!* Qanchalik g'am va ko'zlar yosh

¹²⁰Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б.18.

– bari senga, senga, mening hayotim, mening *bor-yo'g'im...»* (N.Ibrohimova. Yurakdan yurakkacha...).

4. Antonimlar «-u, -yu» bog'lovchisi orqali bog'lanib, o'sha zidlik

tushunchasining o'zaro bog'liqlik jihatiga e'tiborni qaratishga xizmat qiladi: Masalan, u kishiga bir umr *hamdamu hamnafas, dardu quvonchlariga* birdek sherik, ta'bi nazmi baland, didi nozik tarjimon Ra'no yangamizning sharafligi bu qismatda alohida maqomi borligini ham ta'kidlab o'tmoq joiz. Adabiyot, jahon adabiyoti, kitob va kitobxonlik, *nazmu nasr, mumtoz va zamonaviy* asarlar haqida eng ko'p gapiriladigan bu xonadonga havaskor yoshlik yillarimizda biz har doim oshiqib, intilib yashaganmiz (S.Sayyid. O'lis ishq sog'inchi..).

5. Antonimlar ketma-ket juft so'z bo'lib kelib, mulohazada ta'kid, kuchaytiruv ma'nolarini bildiradi: Rauf aka qaysidir bir teran tuyg'u bilan idoralar, aslida, ozodlik dunyoda erkin yurmasligi uchun qo'yilgan *katta-kichik, ochiq-yashirin* tuzoqlar ekanini juda aniq fahmlardi (R.Parfi. Karvon yo'li). Bunda *katta-kichik, ochiq-yashirin* antonimlari matn talabiga ko'ra juft qo'llanib, zid tushunchalarning o'zaro bog'liqlik jihatiga o'quvchi e'tiborini qaratish uchun xizmat qilgan.

6. Antonimlar ijtimoiy ma'no kasb etib, fikrni to'g'ri, aniq yetkazish va ma'noni kuchli ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, ... ozod bo'lmagan insonning *bor-yo'qligiga, ochlik va to'qligiga, baxtli va bebaxtligiga* kimdir ma'sul, kimdir qayg'urishi kerakdek, go'yo (Mustaqil yashash ma'suliyati). Mazkur gapda quyidagi so'zlar o'zaro antonim hisoblanadi: **1. Bor** - voqye holatda, naqd holatda bo'lgan, mavjud. **Yo'q** - voqye holatda, naqd holatda bo'lmagan (O'TIL. 1,54). **2. Baxtli** - hayotidan o'ta mamnun, bearmon va shodu xurram yashaydigan; **Bebaxt** - hayotida o'ta norozi va qayg'u hasrat bilan yashaydigan (O'TIL. 1,41). **3. Ochlik** - ovqat yeyishga ehtiyoj sezish, ovqat talab bo'lish; **To'qlik** - ovqat yeb to'yganlik, ovqat talab bo'lmaslik (O'TIL. 4,150).

Muallif *bor-yo'qlik, och-to'qlik, baxtli va bebaxtlik* kabi antonim so'zlardan mustaqillik qanday buyuk ne'mat ekanligini, uni asrab-avaylashimiz, qadriga yetishimiz lozimligini uqtirish maqsadida o'rinli foydalangan. *Bor* va *yo'q* antonimlari asosan matn mazmuniga yashiringan mavjudlikni tasdiqlagani yoki unga ishora qilgan va matnda kalit so'z vazifasini o'tagan. Bu mavjudlikka e'tiborni kuchaytirish maqsadida ular yonma-yon kelgan. Zid ma'noli so'zlar orqali har qanday holatni yaxshi va yomon tomonini, ijobiy va salbiy ma'nolarini aniq ochib berish mumkin. Shuning uchun ham antonim so'zlarda o'zaro zid qo'yish, qarama-qarshi ma'nolarni keltirish orqali fikrni to'g'ri, aniq yetkazish va kuchli ta'sir o'tkazish mumkin.

7. Antonimlarning hikmatli so'z hosil qilishdagi ahamiyati katta bo'lib, matnda kuchaytirish, fikrga urg'u berib diqqatni qaratish uchun xizmat qiladi. Masalan, Mening boshim qotdi: rost-da, o'zingiz o'sha davrning taqozosi bilan o'ylab ko'ring, teng-to'shlaringizning aksariyati, ustiga ustak ko'pchilik ustozlardan iborat talantli ijodkorlar *yaxshi niyat* bilan ittifoq tuzishayotgan ekan, buning nimasi *yomon*, o'tish kerak bo'lsa o'tish-da, deb o'yladim, bu bir tomondan to'g'ri ham edi: lekin, ikkinchi tomondan o'ylab qaraganda, *ayrilganni* ayiq yer, *bo'linganni* bo'ri yer, deya dono xalqimiz ming yillar mobaynida boshdan kechirgan iztiroblarining samarasi o'laroq maqol ham to'qigan-ku, tarixan bir-biri bilan kelisholmaslik oqibatida qabilalararo o'zaro nizolar kelib chiqqan-ku, buyuk bobolarimiz bu ofatdan emin bo'lish uchun qog'ozgagina emas, toshlarga ham uyib yozib ogohlantirib ketishgan-ku, ularning aytganlari asrlar mobaynida o'zining isbotini topib kelgan-ku (Sh. Bo'tayev. Shukur, ayt-chi, bu hayot nima?). Bu holat gap strukturasi ham o'z aksini topadi va ular asosan sintaktik parallelizmlar shaklida qo'llaniladi. Bu muvozanatda asosiy rol ni qiyoslashlar va o'zaro oppozisiyada bo'lgan antonimlar bajaradi: *yaxshi-yomon, do'st-dushman, bor-yo'q, bo'lsa-bo'lar, ko'p-oz, eski-yangi* kabi. Masalan: ***Yaxshi*** aytar: *Yo'l qo'ydim*, ***Yomon*** aytar. *Men yengdim* kabi.

8. Matnda qahramonlar kayfiyati, holat tasvirini ta'sirchan ifodalashda ham antonimlar muhim vosita sifatida xizmat qiladi: Ayniqsa, "Ovsar Vilson" dagi almashtirilgan *oq tanli va qora tanli* chaqaloqlar tarixi uni o'qigan istalgan odamni *goh kuldirsa, goh yig'latdi* (Sh.Ortiqov. Fursati kelmagan endshpil).

9. «Yo, yoki» bog'lovchisi bilan takrorlangan antonim matnda so'zlovchida hayrat-hayajonning kuchliligini ko'rsatishga xizmat qiladi: Bunday paytlarda Shukur aka tafsilotlarga to'xtalmasdan "*ha*" yoki "*yo'q*" deb lo'nda javob berardi-da, muayyan bir voqyea, aniq bir detal xususida gap boshlardi (N.Boqiy. Shukur akaning bog'i).

10. Ba'zan esse matnida qo'llangan antonim so'zlar bir tomondan o'zaro bog'liq, ikkinchi tomondan, biri ta'sirida ikkinchisining inkor etish, ikkilanish ma'nosini ifodalaydi: G'alati ahvolda qoldim: bir tomoni, o'g'lim odam qatoriga kirib, *yaxshimiyomonmi* birov bilan munosabat qilishga qodir bo'lganidan sevinsam, ikkinchi tomondan, halitdan o'z haqini ayirib ololmayotgan o'g'limdan ranjidim (B.Qobul. Ota bo'lib...). Shoirning yonida paydo bo'lgan, uni yaxshi ko'rgan ayollar, albatta, parvozdan *ertami-kechmi* charchab, yerga qo'nishni, ozgina hordiq olishni, biror-bir oshyonda hamma qatori yashashni istab qolardi (R.Parfi. Karvon yo'li).

11. Ba'zan matndagi antonimlar qarama-qarshi holatni, davrda ro'y berayotgan voqyea-hodisalarga urg'u berish, o'quvchini shu voqyea-hodisalarga diqqatini jalb qilish uchun ishlatilgan. Masalan, mustaqillik yillarida chop etilgan esselarda ko'proq *erk va erksizlik, ozodlik va qaramlik, baxt va baxtsizlik, teng va tengsizlik* kabi antonim so'zlardan keng foydalanilganligini guvohi bo'lamiz. Masalan, quyidagi esse matnida ham ana shunday zid ma'noli so'zlar ko'plab uchraydi:

Ozodlik – tiriklik ne'mati. Bunga nafaqat insonlar balki barcha jonzoqlar intilib, harakat qilib, unga erishish ishtiyoqi bilan yashaydi... Mustaqillikni ham asrab-avaylashimiz va uni mustahkamlab borishimiz, kelgusi avlodga ozod va obod Vatanni

erkin va farovon qoldirishimiz lozim. Mustaqillikni orzu qilmagan, unga erishmagan xalq boqimanda, *qaram* hisoblanadi (Mustaqil yashash ma'suliyati).

Ozodlik – o'z erkiga, haq-huquqiga ega, erk- ixtiyori o'z qo'lida bo'lgan. (O'TIL, 143-b.) *Ozodlik* so'ziga *qaramlik* so'zi antonim bo'la oladi va bu so'z ot so'z turkumiga xos antonimdir. *Qaram* – boshqa davlat tomonidan bosib olingan, ekspluatasiya qilinadigan, o'z erki bilan ish tuta olmaydigan (O'TIL. 5,200). *Qaram* so'ziga *erkin* so'zi o'zaro antonim hisoblanadi.

Erkin – boshqa davlatlarga tobe bo'lmagan, ixtiyori o'zida bo'lgan, o'z erki bilan ish tutadigan (O'TIL. 5,200). Ushbu matndagi *avlod* so'ziga *ajdod* so'zi o'zaro antonim bo'la oladi.

Avlod – bir ota-onaning farzandlari, kelajak bo'g'in kishilari (O'TIL. 1,21). *Ajdod* – hozirgi avlodning ota-onasi, ota-bobolari, oldingi bo'g'in kishilari (O'TIL. 1,21). Muallif o'tmish va bugunni, bugun va kelajakni, ya'ni tinch-totuv hayotimizni, erkin turmushimizni *qaramlik* davri bilan solishtirish, ana shu farovonlikni kelajakka to'laqonli yetkazib berishimiz lozimligini o'qtirish maqsadida *avlod-ajdod*, *erkin-qaram* so'zlaridan o'rinli foydalangan. Aynan ushbu antonim so'zlar matnning ta'sirchanligini, ekspressivligini oshirishga xizmat qilgan.

12. Antonimlar sifat so'z turkumi bilan ifodalanib, kishilarning holati, yashash tarziga ta'kid ma'nosini beradi. Masalan, o'shanda Qo'shma Shtatlarning Shimoliy va Janubiy okruglari o'rtasidagi ayovsiz janglar asosan bir tomondan qora tanlilar gardaniga tushgan, ularning *navqiron* va *mo'ysafidlarini* o'z ichiga olgan quldorlik tizimini bekor qilish, ularga erkinlik berishni yoqlab chiqish, boshqa tomondan esa bularga qarshilik ko'rsatish oqibatida ro'y berib, mamlakat bo'ylab fuqarolik urushini keltirib chiqardi (Sh.Ortiqov. Fursati kelmagan endshpil).

13. Antonimlar ketma-ket, takror kelishi berilayotgan fikrga o'quvchining diqqatini qaratish, ta'kidlash va xulosa chiqarishga undaydi. Masalan, U ham boshqa millionlab askarlardek *kunni kun*,

tunni tun demay qon kechgan, okoplarda *qishin-yozin* tong ottirgan, qo'liga qurol olib janggohga otilgan, boshi va yonidan vizillab o'tayotgan o'qlarning jon oluvchi ovozi eshitgan, gumburlagan to'plardan qulog'i tom bitgan, tanklarning sudralib kelayotgan qiyofasidan vahimaga tushgan (Sh.Ortiqov. Fursati kelmagan endshpil). Yuqorida kontekstni hosil qilgan barcha gaplarda zid ma'noli so'zlar qo'llanilib, ular vositasida matn ma'nosi, badiiy maqsad keng yoritilgan. Yana shuni aytish joizki, ajratib ko'rsatilgan zid ma'noli so'zlarning ayrimlari avvaldan zid ma'nolilik sifatida tilda mavjud bo'lsa-da yoki birining aytilishi o'z-o'zidan ikkinchisini esga solsa-da, ijodkor ularni shunday mahorat bilan qo'llaganki, natijada zidlik yangicha, o'ziga xos ifodasini topgan, ular vositasida matn mazmundorligi oshirilgan.

Xullas, antonimlar ikki so'zdan tarkib topadi va undagi har bir so'z muayyan asosga ko'ra qarama-qarshi (zid) ma'noni bildiradi hamda shu belgilar asosida juftlikni hosil qiladi. Shunday qilib, antonimlar asosida kontrast hosil qilish esse matnlarida muayyan ta'sirchanlikning, ifodalilikning yuzaga kelishiga asos bo'ladi va muallif turli tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlarni bir-biriga qarshilantirish natijasida ularni ta'kidlash, bo'rttirib ko'rsatish imkoniyatini hosil qiladi.

2.3. Esse matnlariga xos bo'lgan tasviriy vositalar va poetik figuralar

Tilning nutq jarayonidagi eng mahsuldor qismini o'zida mujassam qilgan badiiy tasvir vositalari tadqiqi ko'p yillardan buyon o'zbek tilshunoslarining diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda. Esse matnlari tiliga xos bo'lgan asosiy tasviriy vositalar – o'xshatish, metafora, epitet, mubolag'a singari vositalar ham matnni ekspressiv-emotsional ta'sirini orttirishga xizmat qiladi.

O'xshatish. Esse matnlarida ham obrazlilikni yuzaga keltiruvchi o'xshatishlarga nihoyatda boy. O'xshatish ko'rsatkichlaridan *-day/-*

dek/-dayin, go'yo, xuddi, bamisoli, kabi variantlaridan *-dek* ning qo'llanish chastotasi ustunlik qiladi:

ko'rsatkich umumiy hajm	U.Azim	Sh.Ortiqov	M.Mirzo	A.Abdiyev	N.Jo'rayev	N.Jonuzoq	N.Boqiy
takrori bilan	2932 // 1656	2719 // 1795	5612// 3102	1552 // 732	4595 // 2159	2194 // 1447	7899 // 4013
-day	9	-	1	-	5	18	1
-dek	-	4	5	-	-	-	4
-dayin	-	-	1	-	-	-	-
go'yo	-	2	1	2	2	6	1
kabi	-	14	1	-	-	-	-
bamisoli	-	-	1	-	-	-	-
misoli	-	-	-	-	1	-	-
xuddi	1	4	3	-	1	-	-
o'xshab	-	2	1	-	-	-	-

Ular orasidan eng ko'p *-day* ko'rsatkichi 18 marta ishlatilgan: *bulbulday, bolariday, besh qo'lday, zamondoshday, do'stday, nigohiday, nurday, shabnamday, yoqutday, yashilday, qanot borday, qizaloqday, toychoqday, chirog'iday, kapalakday, ko'zyoshday, shabnamday, shodaday, odamday, to'tiqushday, turnalarday, rayhonday, go'dakday, gapim borday, yoshday, boladay, xursandday, xodimday, odamlarday, qayiqday, podshohday* kabi. 4 marta *-dek*: *go'ro'g'lidek, qiyomatdek, ramzidek, pahlavondek, jilg'alaridek, she'ridek, uchidek, gavjumdek, adabiyotdek, shohdek* qo'llangan.

14 marta *kabi*: *hikoyalar bo'lgani kabi, yaxshi tomonga o'zgarishi kabi, Stanislavskiy kabi, Savva Morozov kabi, Stendal kabi, "Artamonovlar ishi" kabi, Renuar kabi, muz kabi, tavqi la'nat kabi, Lordlar kabi, erkaklar kabi, eri kabi, Renuar kabi, dasti-darozi kabi, barcha narigi dunyochilar kabi.*

Esselarda o'xshagan narsa asosan inson va o'xshatilgan narsa jonivor va parandalar sifatida namoyon bo'ladi: *bulbulday, bolariday, to'tiqushday, turnalarday, toychoqday.*

Ijodkorlar ijodni predmetga o'xshatmoqdalar: *gugurt cho'pining uchidek, shoir misralarga shodaday tizarkan, siyoh tunda sham yondi go'yo, egasiz qayiqday, hikoyalar bo'lgani kabi, nigohi olmosdayin, yoqutday bebaho*. Masalan: Tonglar sovub, cho'ponchoqliqning qo'l va lablari baayni *sovuq ochgan ko'sakday yoriladi* (Sh.Salom. Qorxat). *Chuqurcha xuddi sopol kosa qolipidek mukammal*, silliqanib, yashil boqqo'tondan sirpanchiq bo'lib qolgan (Sh.Salom. Ko'ngil obidasiga yo'l).

Tabiat hodisasiga qiyoslanadi: *alanga ramzidek, tog'ning musaffo jilg'alaridek, go'yo suv, bog'i ham xuddi adabiyotdek, bog'i go'yo adabiyotdan andaza olgan, shabnamday tiniq, shabnam aylanayotganday, shabnamday silqib turgan, tansiq so'zlarni rayhonday hidlar, go'yo yalpiz ko'kati, muzdek buloq, olovdek kuydirar, muz kabi, ko'zyoshday shaffof*. Masalan: "Bolalikning ovozi" kitobini qayta varaqlarkanman, shoirning haqiqiy boyligi davr ruhi aks etgan she'rlarida emas, balki *shabnamday tiniq, yoqutday bebaho* tuyg'ulari yarqirab turgan tizmalarida ekan, degan xulosaga keldim (N.Jonuzoq. Mitti giyoh).

Insonlarning his-tuyg'ulari, xohish- istaklari ijodkorning ijodi va asarlardan kelib chiqayotgan mohiyatga qiyoslanadi: *ezgulikka yo'g'rilgan nurday pokiza xayolot, hayot dramasini tahlil qilganday go'yo, butun hirsu ehtirosi xuddi mana shundan, ruh yaratdi misoli, irodasining dasti darozi kabi, yaxshi tomonga o'zgarishi kabi, tavqi la'nat kabi, go'yo shu birgina orzu, iste'dodi go'yoki undagi barcha qusurlarni yuvib ketardi, umid chirog'iday, zerikarli bo'lib qolganday, go'yo o'z mehri*. Masalan: Kitob muqovasidagi *ot suratini go'yo tirikka*, qanot chiqarib parvoz etish taraddudida turganga, unga otlangan, qo'lga nayza ushlab, egniga sovut kiygan, sadoq, o'q-yoy, qilich taqqan suvoriyni yog'iylariga haybat otayotganga mengzardi...(A.Abdiyev. Kitobga qaytish). Ijodkorlar tomonidan qo'llanilgan har bir o'xshatishning go'zal namunalari tasvir etilayotgan voqyelikka nisbatan muallifning nozik estetik va shaxsiy munosabatlarini aks ettiradi.

Insonlarning qilayotgan mashg'uloti va yoshiga qiyos qilinadi: *ertakdagi pahlavondek, xuddi aktyorga o'xshab, mehr-muruvvatli shohdek, falsafasini besh qo'lday bilardi, go'yo o'tmish ajdodlarimiz, Zardusht bilan zamondoshday, yaqin do'stday gaplashadi, boladay jichcha, go'yo tomirimda oqayotgan qon, qon yashilday, boladay beg'ubor, rosa xursandday edi, xodimday vazmin, tirilgan odamlarday, xuddi jiddiy ishxonada o'tirgan mas'ul xodimday, qizaloqday erkalagim kelar, ko'z-quloq bo'lib turgan odamday, barcha narigi dunyochilar kabi, xuddi alla eshitayotgan go'dakday, yoshday oqib ketdi, podshohday kutib, erkaklar kabi, eri kabi, oddiy erkakdek, xuddi ingliz ayollariga o'xshab, xuddi qahramonlari orqali tavba-tazarru qilishga o'ch, bo'g'ilgan odamday yolg'iz.* Masalan: *Xuddi alla eshitayotgan go'dakday* vujudimga bemisl orom inadi (N.Jonuzoq. Mitti giyoh). Berilgan o'xshatishlarda muallifning ruhiy holati, voqyelikka munosabati alohida kuch va did bilan tasvirlangan.

Antroponimlarning hatti-harakatlari asarning mazmuniga o'xshatish orqali singdirilgan: *Stanislavskiy kabi, Savva Morozov kabi, Stendal kabi, "Artamonovlar ishi" kabi, Renuar kabi, Lordlar kabi, Xuddi Van Gog, Renuar kabi, xuddi qahramoni knyaz Mishkinga o'xshab.* Masalan: U bekorga "Qimorboz" romanida o'zini kitobxon muhokamasiga tashlamagan, chunki be'mani odat sifatida qon-qoniga singib ketgan ruletka o'ynashdan hych qutula olmas, kechinmalarini qog'ozga tushirish bilan *xuddi* qahramonlari orqali tavba-tazarru qilishga o'ch bo'lgan *Balzak yoki Stendal kabi* vijdon azobini yengillashtirishga umid bog'lardi (Sh.Ortiqov. Alsgeymer). Ammo Pikassoda bu o'nlab, balki minglab minuslar qatorida bitta dahshatli plyusi bor edi. U daho rassom edi. *Xuddi Van Gog yoki Renuar kabi* (Sh.Ortiqov. Alsgeymer). Misollardagi antroponimlarning qo'llanishi yuzaki qaraganda, mashhur kishilarni sanab o'tganday tuyulsa-da, lekin ayni paytda muallifning e'tibori ularning faoliyati davomida amalga oshirgan ishlari, ularning xarakter xususiyatlariga qaratilgan.

Metafora deyilganda narsa va hodisalar, predmetlarning u yoki bu belgisi o'xshashligiga asoslangan poyetik ko'chim tushuniladi. Odatda publitsistik matnlarda obrazli figuralar ma'noda qo'llangan so'z, unga tobe bo'lgan, mazmunan bog'langan va u singari ko'chma metaforik ma'noda qatnashuvchi butun bir so'z zanjirini ham o'ziga tortib turadi. Badiiy uslubning muhim elementlaridan biri hisoblanib, "narsa va hodisalar, ularni anglatadigan tushunchalar o'rtasidagi dialektik muvofiqlik va aloqadorlik so'zlarning nutqda butunlay yangi ma'nolarda qo'llanishini keltirib chiqaradi va u mutlaqo ijodkorning subyektiv qarashlariga hamda imkoniyatiga bog'liq ravishda yuzaga keladi. Badiiy uslubda poetik metafora faqatgina muhim tasviriy vosita bo'lib qolmasdan, balki badiiy tafakkur elementiga, estetik hodisaga aylanib ketadi¹²¹". Ularning esselarda uchrashi esa o'ziga xos tarzda kechadi. Boshqacha aytganda, esselarning "o'z metaforalari" mavjud va ularni esselar uslubiga xos an'anaviy metaforalar, deb qarash mumkin.

Esse matnlaridagi metaforalar tahlilini an'anaviy metaforalar doirasida chegaralaymiz.

Yaratganning shu in'omi uchun betinim ko'klarga ko'tarishar, erkaklar esa ayollarga liq to'la auditoriyasiga qalblarini ichiqoralik tirnab, mudom *hasad ko'zi* bilan boqishadi (Sh.Ortiqov. Alsgeymer). Oh, Bridjit Bardo haqida nima deyishim mumkin? Xipchabel, sarvqomat, *ko'zlari jon oluvchi*, qip-qizil yanog'idan hayot ufurib turgan bu go'zal negadir tepakal, semiz va o'larcha dimog'dor, shuningdek bema'ni turmush tarzi-yu sovuq turqi tarovatga ega Pikassoga ko'ngil qo'yganini yaqingacha ham tushunmas edim (Sh.Ortiqov. Alsgeymer). Kutilmagan so'z kutilmagan ibora, jumla yo gapda *uzukka qadalgan ko'z* misol o'z joyini topadi va buning natijasida – kontekstda yanayam kutilmagan ma'nolar hosil qilaroq qog'ozga ko'chadi (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada).

¹²¹ Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУнашри, 1994. – Б.18.

Misollardagi *hasad ko'zi, jon oluvchi ko'z, uzukka qadalgan ko'z* kabi metaforalardagi «ko'z» so'zi aslida insonga nisbatan qo'llaniladi, biroq uning o'xshatishga asoslangan ko'chma ma'nosi qo'llanganki, *hasad* – ko'rolmaslik, rashk qilish; *jon oluvchi* –jazolovchi, azoblovchi; *uzukka qadalgan* – yarashgan, mos, to'g'ri keladigan ma'nolari anglashiladi.

Shu niyatda o'zicha so'qmoq ochadi, yo'l ochadi. Lekin Ibrohim G'afurov ijodining sehri, jozibasi, san'atkorlik fenomenida birlamchi unsur, *bosh figura – SO'Z!* (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). *Maqolaning boshlanishi hayrat, taqriz va sharhning avvali hayrat, mansuraning boshidan adog'i qadar hayrat, tarjimalar ham hayrat farzandi* (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). Ushbu formulaning yechimi "a'lo odam" uchun juda oson: o'ylaring, gapirayotgan gaping, qilayotgan ishing bir bo'lsin. Zardusht qarashlarida ham, Islom va tasavvuf falsafasida ham, Nitshe g'oyalarida ham bu uch unsur uyg'unligi *bosh Nizom* hisoblanadi (N.Jo'rayev. Tavallostan munajatgacha). So'ng bir-ikki soat mobaynida xonaning *u boshidan-bu boshiga* papiros chekkan holda yurib, matn ko'chiruvchiga *tarjimani boshdan-oxir* yoddan aytib turadi (M.Mirzo. Armon).

Misollardagi *bosh figura, maqolaning boshlanishi, mansuraning boshi, bosh Nizom, u boshidan-bu boshiga, tarjimani boshdan-oxir* kabi metaforalarda «bosh» so'zi aslida insonga nisbatan qo'llaniladi, biroq uning o'xshatishga asoslangan ko'chma ma'nolari ham borki, bundan tashqari, insonning turli a'zolari gap tarkibida, turli kontekstlarda aniqlanmishsiz to'g'ridan-to'g'ri yangi ma'no ifodalay olgan.

Boshqa bir payt boshqa bir *so'zning chirog'i* yonadi (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). Adabiyot, qalb, muhabbat... ma'nodosh, *shoyi ipakdan to'qilgan so'zlardek* yoqadi quloqqa (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). Ezgu fikr, *ezgu so'z*, ezgu amal (pindori nek, guftori nek, kirdori nek) – inson mohiyatini o'zida to'la mujassam etgan ma'naviy-falsafiy formula

(N.Jo'rayev. Tavallo dan munojotgacha). Ba'zan dunyo shovqinidan bezor bo'lib, sukunatga yuz tutgan donishmandlardan ko'hna va *nodir so'zlarni* olarkan, shoirning og'ir o'yg'a botganini ko'rdim. Goho endigina tug'ilgan chaqaloqning hali *gard tegmagan so'zini* olib, hayratga ko'milganiga, o'ziga sig'masdan xursand bo'lganiga guvoh bo'ldim (N.Jonuzoq. Mitti giyoh). V.Klyuchevskiy esa: "Inson – dunyodagi eng *buyuk hayvondir*", degan (N.Jo'rayev. Tavallo dan munojotgacha). Nogoh "yalpizlarni quchoqlab sarxush, muhabbatga chulg'anar qalbm" deya, *ishq asiriga* aylandim. Endi boshim uzra uchib o'tgan qush ham xayolimning davomiday tuyular, tunlari entikkanimdan nafas olmay yotar, daraxtlarning kulgisini tinglab, ko'zyoshlarini labim bilan yalar edim...(N.Jonuzoq. Mitti giyoh). Misollardagi *so'zning chirog'i, shoyi ipakdan to'qilgan so'zlar, ezgu so'z, nodir so'z, gard tegmagan so'z, buyuk hayvon, ishq asiri* kabi metaforalar predmetlar, narsa va hodisalar, ularni anglatadigan tushunchalar o'rtasidagi dialektik muvofiqlik va aloqadorlik so'zlarning nutqda butunlay yangi ma'nolarda qo'llanishini keltirib chiqargan va u mutlaqo ijodkorning subyektiv qarashlariga hamda imkoniyatiga bog'liq ravishda yuzaga kelgan.

Metonimiya. Badiiy tafakkurning mahsuli sifatida tilda vujudga keladigan metonimiya kabi obrazli tasviriy vositalarning ahamiyati katta. Gapda ma'lum bo'lakning tushib qolishi, shunday bo'lishiga qaramasdan ma'noning to'liq anglashinilaverishi tilda mumkin qadar fikrni qisqa, lo'nda qilib ifodalab berish ehtiyojiga to'la, mos keladi. Binobarin, publitsistik uslub oldiga qo'yiladigan talablardan biri ham ana shu. Masalan: Shukur aka vaqti-vaqti bilan "*Qullar*"ni, "*Qutlug' qon*"ni, "*O'tmishdan ertaklar*"ni, "*Obid ketmon*"ni qayta mutolaa qilib, o'zida yo'q quvonib yurardi... Do'stim bo'lsangiz, "*Belkin qissalari*"ni bir boshdan qayta o'qib chiqing... Balki *Tolstoy, Pushkin* kabi malakali harbiy bilimga ega bo'lgan yozuvchi-o'quvchi uchun mening ko'nglimda paydo bo'lgan shubha erish tuyulishi mumkin (N.Boqiy. Shukur akaning bog'i). "*O'tgan kunlar*"ni... Bosh qahramoni kim edi, haligi, ha-ya, endi esladim, Anvar, ha shunday

edi, shekilli...(A.Abdiyev. Kitobga qaytish). Ora-sirada Rauf aka “Qani... qani...” der va biz piyolalarga oz-ozdan quyilgan, allaqachonlar “o‘zbek milliy taomi”ga aylanib qolgan ichimlikdan no’sh etar edik (U.Azim. Rauf Parpi). Misollardagi “Qullar”, “Qutlug‘ qon”, “O‘tmishdan ertaklar”, “Obid ketmon”, “Belkin qissalari”, Tolstoy, Pushkin, “O‘tgan kunlar”, “o‘zbek milliy taomi” kabilar metonimiyalarning imkoniyatlari matnda yorqin namoyon bo‘lishini yana bir bor tasdiqlaydi.

Epitet yoki sifatlash individual, hissiy, umumiy ko‘rinishlarga ega. Masalan: Xipchabel, sarvqomat, ko‘zlari jon oluvchi, *qip-qizil yanog‘*idan hayot ufurib turgan bu go‘zal negadir tepakal, semiz va o‘larcha dimog‘dor, shuningdek bema‘ni turmush tarzi-yu sovuq turqi tarovatga ega Pikassoga ko‘ngil qo‘yganini yaqingacha ham tushunmas edim (Sh.Ortiqov. Alsgeymer) (umumiy epitet). Shunisi muhimki, publitsistik matnlardagi sifatlashlar boshqa tasviriy vositalar bilan uyg‘un.

Oq/oppoq elementining *qor*, *yuz* singari ayrim so‘zlar bilan birikuvi o‘zbek tilida turg‘unlashgan.

Olmos kabi *oppoq qor*

Yaltirar.

Nega buncha dil oqar,

Qaltirar. Shoir nigohi olmosdayin *oppoq qorga* nega tikilib qoldi? Nechun uning dili oqmoqda? Nimadan qaltiramoqda? Olig cho‘qqilardagi *olmos qor* shoirga har safar to‘yib o‘ynamagan, yayrab-yashnamagan damlarini eslatadi va u endi qo‘l yetmas, qaytmas olig yoshlik bo‘lib ko‘rinadi (M.Mirzo. Armon).

Misoldagi *oppoq qor* - epitet, *olmos qor* – metafora sifatida qo‘llanilgan. Olima S.Umirova ta‘kidlaganidek, “Tabiatan faqat *oq* rangda bo‘lgan qorga *oq* sifatini taqash bilan tautologiya, ya‘ni nutqiy ortiqchalik yuz beradi. U faqat *oppoq qor* ko‘rinishida

qo'llangandagina kutilgan natijani – belgini kuchaytirish imkonini beradi¹²²".

Ha, oppoq edi boshda bu dunyo: *ko'cha oppoq, kechalar oppoq*, qanday yaxshi ekan bolalik, *oppoq ranglar* bilan yashamoq... Shunda men uning maqsadini tushundim: u meni – turmushning o'nqir-cho'nqir ko'chalarida uloqib ketgan odamni yana so'zlar *oppoq saman*larga aylanib, o'tlab yurgan yam-yashil vodiya qaytarmoqchi edi! Endi avvalgiday chala tushgacha mudrab yotmasdim: tong-sahardan turvolib, *oppoq ko'ylagimni* kiyardim-da, dalalarni kezishga tushardim. Yuragimni ochardim. Va shunda birdan mo'jiza sodir bo'lardi: xira tun yorishib, olam *oppoq oydinlikka* chulg'anar edi...(N.Jonuzoq. *Mitti giyoh*). Bir tomonda – chappor urib ochilishiga sanoqli soniyalar qolgan g'unchalar, bir tomonda – zumrad shabnamlar hovuriga cho'milgan *oq nurlar!*..(M.Mirzo. *Armon*).

Misollardagi *oppoq ranglar, oppoq saman, oppoq ko'ylak* o'z ma'nosida, *oppoq dunyo, ko'cha oppoq, kechalar oppoq, oppoq oydinlik, oq nurlar* kabi qo'llanishlarda *oqning tozalik, poklik, pokizalik* ma'nolarini aktuallashtiradi va ayrim stilistik ottenkalari bir-biridan farqlanadi: *oppoq dunyo* – tinchlik, osoyishtalik, *oppoq ko'cha* – tinchlik, tozalik, *oppoq kecha* - tozalik, pokizalik, tinchlik, *oppoq oydinlik* - tinchlik, osoyishtalik , *oq nurlar* – pokizalik, yaxshilik.

Har bir ijodkor esselaridagi bunday birikuvlar ularning individual xarakteridan dalolat beradi. Jumladan, N.Jonuzoq (badiiy esse) ko'pincha sifatdosh oborotlarni epitet sifatida qo'llaydi yoki ketma-ket joylashtiradi. Masalan, *nozik va nafis idrok; shabnamday tiniq, yoqutday bebaho tuyg'ular; sehrlil, mo'jizakor ifor; xushbo'y, musaffo nafaslar; ko'zyoshday shaffof va tiniq she'rlar; mastu mustag'riq etgan iforlar; sog'inchli hayqiriqdan jimlik piyolasi, shabnamday silqib turgan tuyg'u; kaftimga tutqazgan tansiq so'zlar* kabi.

¹²² Умирова С. Ўзбек шеърлятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърляти мисолида): Филол. фан.бўй.фалс.док. (PhD) диссер. – Самарқанд, 2019. – Б.111.

N.Jo'rayevning esselarida (falsafiy esse) epitetlarni ketma-ket joylashtirish, predmet va voqeya hodisa xususiyatlarini atroflicha yoritishga intilish seziladi: *besaranjom, beoromu behalovat tuyg'ulari; juda ulkan, mahobatli tarixiy davr; jamiyatning saralangan, tabiiy tanlangan qatlami; ma'naviy barkamol, intellektual jihatdan yuksak, qudratli, shijoatli, bag'rikeng, to'g'riso'z, barkamol odam; ziddiyatlarga to'la olam; nuqsonlardan xoli bo'lmagan timsol.*

Sh.Ortiqov esselarida (falsafiy esse) epitetlar qo'llashda o'ziga xoslik ko'zga tashlanadi. U epitetli birikmalarni, birinchidan, ko'proq uyushiq holda qo'llaydi: *turmushga chiqmay, it yotish mirza turish qilib yurgan, munkillagan ustozlarini ketidan qolmaydigan, adabiy muhitga qaram, davlat mukofotini olish uchun qaytib-qaytib bemaza va pafosli she'rlar yozadigan, shon-shuhrat va mashhurlikka o'ch bo'lgan "shoirai zamon"lar; ulug' jurnalimizda faqat zamonamiz qahramonlari bo'lgan, sochlari oqarib ketgan, Do'rmonda o'z xonasiga ega bo'lgan, uyushma tomonidan imtiyozli uylar va sihatgohlarga bepul yo'llanmalar bilan ta'minlanadigan, "Adib va jamiyat" ruknida biron o'qimaydigan xotira kitoblari yozadigan katta yoshli ijodkorlar; badbaxt yosh ijodkor; mavhumlikka qorishgan umidi.*

Tasviriy ifodalar yoki ko'chimlar orasida mubolag'a yoki giperbola, kichraytirish yoki litotalar ham lingvomadaniy hodisaning ifodalanishi jihatidan muhim sanaladi va ular badiiy va publitsistik matnlarda juda keng qo'llanadi.

Mubolag'a troplarning bir turi sifatida qaralib, insonga, narsa-hodisaga xos bo'lgan xususiyatni me'yoridan ortiq darajada tasvirlash uchun qo'llanilgan. Ularning ma'lum qismi esselar uchun an'anaviy xarakterda bo'lgan. Masalan: Qari otlarni ko'rsam urushda qatnashgan, bir umr iymoni uchun tik turgan, *yelkalari Bobotog'day, 18 yillik qatag'on uqubatlaridan omon o'tib, ona tuprog'ida yuz yoshida olamdan o'tgan pul hokimlik Sherna cholning tiyrak nigohlarini ko'rganday bo'laman.* (Sh.Salom.Tulporlarim). ...o'zini

uxlaganga solgan *devlardek* qorayib, mag'rur turgan qoyalar, archalar, bodomchalar (Sh.Salom. Ko'ngil obidasiga yo'l).

Litota yoki kichraytirish: kecha oydin bo'lsa-ku, o'zi bilardi-ya, eski lampaning ichini olib tashlab, suv to'ldirib, yasab olgan lupasini oy nuriga tutar, undan yig'ilib o'tgan yorug'lik kitobning *tugmadek* joyini yoritir, shunda ertaklarni bemalol o'qiyversa bo'lardi (F.Jabborov. Oy nurida mutolaa); ... *ko'z yoshdek* kichik-kichik tomchilar oftobda jimirlab, kamal boylab ko'rinadi (Sh.Salom. Ko'ngil obidasiga yo'l).

Poetik figuralar deyilganda matn tarkibida bir so'zni takrorlash, qarama-qarshi qo'yish, boshqa ma'noda tushunish kabi xususiyatlar asosida yuzaga keladigan tasviriy vositalar yoki uslubiy figuralar nazarda tutiladi. Bunga quyidagilarni kiritsa bo'ladi:

Takror. Esse matnida eng faol qo'llanilgan sintaktik figuralardan biri takror bo'lib hisoblanadi. "Badiiy uslubda takrorning vazifasi faqatgina ma'lum narsa-hodisani yoki holatni ajratib, ta'kidlab ko'rsatish bilangina chegaralanmaydi. Badiiy asarda, barcha badiiy vositalarda bo'lgani kabi, takrorning zimmasiga ham til birliklariga emotsional bo'yoq, alohida ohang, joziba berish vazifasi yuklanadi¹²³".

Umrinni bir olis ishqqa *almashdim*,
Kechdim hushyorlikdan, tushga *almashdim*.
Beqanot qalbimni qushga *almashdim*,
Sizsiz o'tgan umrim bekor, *yorijon*,

Ne baxtkim, yuragim bemor, *yorijon* (S.Sayyid. Olis ishq sog'inchi yoxud vatan surati). Borliqda nimaiki mavjud – barida, barchasida *qalb* bor, qalbsiz narsa ham, jondor ham, voqyeayu hodisot ham yo'q. *Qalb* – markaz, *qalb* – kalit, *qalb* – o'lchov, mezon (X.Do'stmuhammad. Qalb hamisha o'rtada). *Shivir-shivir, ming'ir-ming'ir* gaplarni u ham eshitadi. (F.Jabborov. Oy nurida mutolaa).

¹²³ Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУнашри, 1994. – Б. 54-55.

G'arch-g'urch qilib boryapman. Bobom menga *qarab-qarab* qo'yadi, men undan ko'z uzmayman (Sh.Salom. Qorxat.).

Antifraza hodisasi matnning ekspressivligini oshirishga xizmat qiladi: Qisqasi, donning nonga aylanish jarayoni juda murakkab bosqichlardan iborat bo'lib, buning uchun yuzlab odamlar *kechani kecha, kunduzni kunduz* demay ter to'kadi, mehnat qiladi (J.Jangirov. Ushoq bilan yuzma-yuz). ... ozod bo'lmagan insonning *bor-yo'qligiga, ochlik va to'qligiga, baxtli va bebaxtligiga kimdir ma'sul, kimdir qayg'urishi kerakdek, go'yo* (M.Pardayev. Mustaqil yashash ma'suliyati). "*Yaxshilik va yomonlik, shodlig-u azob, men-u sen* – bari menga Yaratganning ko'z o'ngidagi rango-rang dud bo'lib ko'rinadi. Yaratgan o'zidan o'z nazirini evirishni istadi va o'shanda u olamni bino qildi"... Demak, *yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat, ishonch va ishonchsizlik, sadoqat va xiyonat, ezgulik va yovuzlik* olamning ramzi, Yaratgan uning evrilishini xohlaydi (N.Jo'rayev. Tavallodan munajatgacha).

Esse uslubiga xos bo'lgan bu takrorlar, bir tomondan, an'anaviylik namunalari, ikkinchi tomondan, ijodkorlar mahoratining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Agar matn tarkibida ma'nodosh so'zlar yoki zid ma'noli so'zlar o'zlarining gradual xususiyatlariga ko'ra yonma-yon takroriy holda qo'llansa, bunday uslubiy figuralar *antiklimaks* deb yuritiladi. Misollar: *Bevafo, bedavo,berahm* Sevgi (A.Umirova. Vatan haqida qo'shiq). *Qaysi zamon, qaysi davr, qaysi jamiyatni olmang, ayol zoti yurti, oilasi, millati uchun qayg'urib yashaydi* (E.Oxunova. Ayol maftunangman). *Elas-elas, olis-olis sog'inchlar, hijronu firoq, ayriliq va diydor* manzillari (S.Sayyid. Olis ishq sog'inchi yoxud vatan surati). *Tun va kun, kecha va kunduz, masofalaru makonlar* (S.Sayyid. Olis ishq sog'inchi yoxud vatan surati). Bu esa shaxs sifatida yosh Nitshening *surati va siyrati, shakli va mazmuni, zohiri va botini* bir xilligidan dalolat beradi. Kitobda hayot falsafasi, inson tushunchasi, kishilik hayotining *yorug' va qorong'u tomonlari, ziddiyatlar va iztiroblar* o'z aksini topgan. "Avesto" g'oyalarini chuqur

o'zlashtirgan, ayni paytda ana shu g'oyalarda *odam va olam* mohiyatini ko'ra bilgan, unda *diniy va dunyoviy* qarashlar uyg'unlashganini anglagan Nitshe o'z falsafiy qarashlarini, ilmiy g'oyalari va munosabatlarini Zardusht orqali ifodalashga erishadi. *Jaholat, qabohat, nadomat, xusumat* mavjud bo'lgan bir paytda, *ideal hayot va ideal inson* haqida o'ylash qanchalik iztirobli. "Yaxshilik va yomonlik, shodligu azob, menu sen – bari menga Yaratganning ko'z o'ngidagi rango-rang dud bo'lib ko'rinadi. Yaratgan o'zidan o'z nazirini evirishni istadi va o'shanda u olamni bino qildi". Demak, *yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat, ishonch va ishonchsizlik, sadoqat va xiyonat, ezgulik va yovuzlik* olamning ramzi, Yaratgan uning evrilishini xohlaydi (N.Jo'rayev. Tavallodan munojatgacha).

Diateza. Bu stilistik figurada ikki inkordan bir tasdiq ma'nosi kelib chiqadi. Masalan: Ehtimol turli davrlardagi ayollarning *na tashqi go'zallik, na ichki go'zallikda* jinsdoshlaridan ajralib turgan erkaklar uchun bunchalik qurbonlikka borishganini tushunmaganingiz ham bor gapdir (Sh.Ortiqov. Iste'dod balosi). *Na birovning yuzini xotir qilaman, na birovning ko'zini* (U.Azim. Rauf Parpi).

Jim qolish - usuli ham ellipsisning bir turi sifatida qaraladi. Publitsistik uslubda muallifning yoki qahramonning ruhiy iztiroblarini, psixologik holatini ifodalaydigan jim qolishlar birmuncha faol. Bu usul yordamida ijodkor va o'quvchi o'rtasida mustahkam psixologik aloqa o'rnatiladi, o'quvchi beixtiyor ijodkor hissiyotlariga sherik bo'ladi: Qarang-a! Qanday totli lahzalar... Ko'rib, ko'nglim to'lqinlanib, har birining peshonasidan cho'lpillatib o'pib olgim keldi. Bunday shirin lahzalarning vaqtida qadriga yetmagan ekanman. Essiz...(B.Qobul Ota bo'lib...). Qishloqqa ketayapman. Ota-onamni oldiga boraman, bolalarimni bag'rimga bosib, bir dalalarni kezaman. Kengliklarni.....(B.Qobul Ota bo'lib...). Bunda fikrning davomi o'quvchiga tushunarli bo'lgani uchun yoki uni oxirigacha yetkazish maqsadga muvofiq tuyulmagani uchun bayon qilish to'xtatilgan.

Ora-sirada Rauf aka “*Qani... qani...*” der va biz piyolalarga ozozdan quyilgan, allaqachonlar “o‘zbek milliy taomi”ga aylanib qolgan ichimlikdan no‘sh etar edik... Demak, “*Ishlamayapman... Pulim yo‘q... Uyga sig‘mayapman...Birovlarga ergashib yuribman...*” (U.Azim. Rauf Parpi). Esse qaxramonning og‘ir ruhiy kayfiyati berilgan.

Perifraza yoki perifraz - yunoncha so‘z bo‘lib, uning tarjimasi aylana, doira, atrof demakdir. Ya‘ni so‘zlovchi biror predmet, voqyea-hodisa haqida ma‘lumot bermasdan uning atrofida fikr yuritadi. Shu voqyea-hodisani boshqacha nom bilan ataydi. Misollar: Bir umr she‘riyat sabog‘ini, mehr-muhabbat, vafo va sadoqat darsini olganimiz ustoz Zulfiya nomidagi davlat mukofoti, *san‘atimiz darg‘asi* Mukarramxonim Turg‘unboyeva nomidagi “Bahor” ansambli, nomdor ayollarimmiz, *qalam sohibalari* nomiga qo‘yilayotgan ko‘chalar, maktablar, har yili nufuzli ayollarimiz yodini olib, ulug‘lab o‘tkazib turiluvchi kechalar, tantanali anjumanlar bizni g‘oyat quvontiradi. (E. Oxunova. Ayol maftunangman). Shu tulporlardir bizning bolaligimizga ertaklaru matallar qanotida kirib kelgan *qanotsiz qushlar*. (Sh.Salom. Tulporlarim). Ortimdan *Bolalikning Ovozi* ergashdi (N.Jonuzoq. Mitti giyoh).

Badiiy va publitsistik matnlarda darajalanish, ritorik so‘roq, ritorik murojaat kabi uslubiy figuralar ham o‘sha matnga emotsional-ekspressivlik bag‘ishlaydi. Ammo bunda intonasiya va urg‘uning roli juda katta. Ritoriy so‘roq va murojaat yordamida o‘quvchi e‘tibori muayyan hodisalar mohiyati sari yo‘naltiradi: Ayt, yana qayoqqa shoshasan? Shoshqaloqliging boisi ne? Bundan maqsad nima o‘zi, birodar? Qayon ketmoqdasan, ey allohning shoshqaloq bandasi? Nega sabr qilmaysan, qanoatni bilmaysan, shukrona aytmayсан?.. (A.Jo‘rayev. Shoshayotgan odam). Biroq hozir ham ba‘zi-ba‘zoda himoyachiga ehtiyoj sezaman: yaqinlarim aldaganda, do‘stlarim ranjitganda! Demak, qaysidir ma‘noda hali ham bola ekanmanda, a? (F.Farxod o‘g‘li. Bolalik ertagim).

Esingdami, beshikdan chopqillab tushganing?! ... Hissiz, zabonsiz yog'och?! (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). Darvoqye, ey odam bolasi, bunchalar qayoqqa shoshasan? Nega shoshasan? Nima uchun? Mening shoshilib berayotgan savollarim havoda varrakday osilib qoladi. Havoda. Ular haqiqatan ham yerdagi odamga yetib bormaydi (A.Jo'rayev. Shoshayotgan odam). Xo'sh, allaqachon taqdiri hal bo'ldi deb o'ylaganingiz bemor yarim kechasi, hamma uxlagan bir paytda (!) uyg'onib, yalpizni ko'zlariga surib, o'payotganini ko'rib qolsangiz, qanday ahvolga tushasiz?! (N.Jonuzoq. Mitti giyoh).

Muallif hayotning o'nqir-cho'nqirlari osha insonlarning qayoqqadir shoshayotganligi, berilgan ne'matlardan bahramand bo'lish o'rniga norizo bo'layotganligiga urg'u bergan holda hayot falsafasini yorqin ifoda etgan. Umuman ifoda-tasvir vositalari esse janrida o'rinli qo'llanganda, uning ta'sirchanligini yanada oshiradi.

Ikkinchi bob yuzasidan xulosalar

O'zbek badiiy-publitsistik tafakkurining tobora yuksalib borayotgani, olamni idrok etishning asosiy tayanchi bo'lgan til materialiga madaniy yondashuv tilning emotsional-ekspressiv tabiatini yanada chuqurroq his etish va ijodkorlar yaratgan ijod mahsulining til materialini badiiy-estetik talablar nuqtai nazaridan tadqiq etish vazifasini kun tartibiga qo'yimoqda.

Esse ijodkorlarining inson haqidagi kuzatuv-mulohazalari, teran hukm-xulosalari, shaxsiy nuqtai nazari, faylasufona fikrlarining o'ziga xos badiiy-publitsistik shaklda namoyon bo'lishiga xizmat qilgan til birliklarini mahorat bilan qo'llashi ijodkor uslubining ta'sirchanligi, kutilmaganligi, o'zgachaligi, xilma-xilligi, aytilmoqchi bo'lgan fikrlarning lingvostilistik tuzilishini tashkil qiladi.

Esse matnlarining shakllanishida asosiy omil – muallif-kechinma (kechinmadan) - auditoriya modelining mushtarakligidir. Ijodkorning matnda qo'llanilgan har bir til materiali leksik

vositalarni – konseptual, emotsional va betaraf leksikaning o‘rinli qo‘llanishi va shu asosda ishtirokchilar birga hayot hodisalarining ichiga kirishi, teran tahlil etishi, muhim fikr – mulohazalarni o‘rtaga tashlashi orqali ko‘tarilgan masalaga nisbatan munosabat uyg‘otish mexanizmi ishga tushadi. Umuman olganda, gazeta va jurnal publitsistikasida muallifning hozirgi zamon darajasida o‘z nuqtai nazarini ifoda eta olishi birinchi o‘rinda turadi. Bunday xususiyatlar zamonaviy, taniqli publisist va essenavistlar ijodida yaqqol ko‘rinadi.

Esse matnlarida ma‘nodosh so‘zlarning qo‘llanishi tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so‘zlar qo‘llangan, shu tariqa qahramonlari ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarini ham real ko‘rsatib berilgan. Ma‘nodosh so‘zlar vositasida qahramonlarning xarakter-xususiyatlarini, voqyea-hodisalarni, manzaralarni, badiiy tasvirlarni aniq, ravshan va jonli qilib ifodalagan.

Esse matnlarida zid ma‘noli so‘zlar vositasida matnning ta‘sirchanligi oshirilgan hamda ijodkorning badiiy-publitsistik niyati aniq va yorqin tasvirlangan, ko‘zlangan maqsad o‘quvchiga tez, ta‘sirchan va oson yetkazilishiga imkon bergan. Antonimlar ko‘magida voqyea-hodisalarni o‘zaro zid tarzda qo‘llash, obrazlar mohiyatini ochish ijodkorning o‘ziga xos lingvostilistik vosita sifatida namoyon bo‘lgan.

O‘xshatishlarning qo‘llanishidagi an‘anaviylik inson – qudratli jonivorlar, inson – o‘simliklar qiyosida namoyon bo‘lgan. Esselarda o‘xshatishning grammatik vositasi *-day/-dek, -dayin*, leksik vositasi *go‘yo, misoli, kabi, xuddi* elementlari qo‘llanilib, *-day, kabi* elementlari faol foydalanilgan.

Esse matnlarida o‘xshatishlar, metafora, metonimiya, epitetlar tasviriy vositalarning yaxlit bir tizimi va turli shakllari sifatida namoyon bo‘ladi. Esse matnida poetik figuralar stilistik formulalar, takrorlar, ayrim an‘anaviy shtamplar misolida yaqqol ko‘zga tashlanadi va ular ham an‘anaviy, ham ijodkor uslubiga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

UMUMIY XULOSALAR

1. Keyingi yillarida o'zbek tilshunosligida lingvostilistika badiiy-publitsistik janri - esse matni tilning aynan estetik vazifasining namoyon bo'lishi tarzida o'rganuvchi soha ekanligi e'tirof etildi va bu borada salmoqli tadqiqotlar yaratildi. Zamonaviy o'zbek lingvostilistikasi o'z tadqiq tamoyillari va ilmiy-nazariy xazinasiga ega bo'lgan, rivojlanib borayotgan soha hisoblanadi.

2. OAV jamiyatning ko'zgusi hisoblanadi. Bugungi hayotimizni matbuotsiz tasavvur qilish qiyin. XXI asrning "axborot asri" deb nomlanayotgani ham buni isbotlab turibdi. OAV, jumladan, gazeta tilini o'rganish har doimo muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, gazeta tilini tadqiq qilish adabiy tilni o'rganish va uning imkoniyatlarini yuzaga chiqarishning tarkibiy qismi hisoblanadi.

3. Badiiy-publitsistik janrlar va ularning lingvistik xususiyatlari davlat gazetalari materiallari asosida o'zbek tilshunosligida yetarlicha o'rganilgan bo'lib, shu tadqiqotlarning xulosasi sifatida bir necha monografiyalar nashr etilgan va dissertasiyalar himoya qilingan. Ammo mustaqillik davri ommaviy axborot vositalarida o'ziga xos o'rin egallovchi gazetalarda esse janrining lingvistik xususiyatlari alohida monografik tadqiqot sifatida o'rganilmagan.

4. Gazetalardagi badiiy-publitsistik janr materiallari boshqa ijtimoiy-siyosiy gazetalardan farqli jihatlarga ega. Jumladan, gazetalarda badiiy-publitsistik janr imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, janr talabiga javob berish, tildan foydalanish holati, hajmi kabilarda sezilarli farqlar bor.

5. Badiiy-publitsistik janrlar orasida esse janri alohida o'rin tutadi. Axborot janrlariga yaqin xususiyatlarga ega bo'lgan ushbu janrning ifodalanishi OAVda farqlanadi. Publitsistik uslubni nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda jahon tilshunosligi va o'zbek tilshunosligida funksional uslublar

bo'yicha deyarli yakdil fikrga kelingan. Til elementlarining funksional chegaralanishi har bir milliy tilning taraqqiyot darajasini belgilaydi. Shundan kelib chiqib, bugungi o'zbek tilini taraqqiy etgan va madaniy jihatdan yuksak tillar qatorida qarashimizga barcha asoslar bor.

6. Publitsistik uslub obrazliligi, ta'sirchanligi, tasviriy vositalarning ko'p qo'llanishi bilan badiiy uslubga yaqinlashadi, lekin dialektizmlar, istorizmlar, argo va jargonlar qo'llanilmasligi bilan bu uslubdan uzoqlashadi. Fandagi har bir tushuncha kabi badiiy-publitsistik janrlarning ham boshqalardan farqlovchi xususiyatlari - mezonlari mavjud. Matbuot informativlik, axborot berish, targ'ibot va tashviqot qilish, tarbiyaviylik, reklamalilik, ta'sirchanlik kabi jihatlarni namoyon qiladi. Ushbu vazifalarni ifoda etadigan publitsistik janrlar bir necha turlarga bo'lib tasnif qilinadi.

7. O'zbek tilshunosligida gazeta tilining bir qator xususiyatlari, gazeta janrlarining tili va uslubi kabi masalalar o'rganilgan bo'lsa-da, dolzarb muammolar mavjud. Ana shunday dolzarb masalalardan biri esse janri sarlavhalarining til xususiyatlari va matn bilan uyg'unligi muammosining hozirgi davr gazetalari misolida o'rganilishidir.

8. Mustaqillik yillarining keyingi davrlarida nashr etilgan esse sarlavhalari mazmunliligi, ixchamligi, hayot bilan hamnafasligi, ta'sirchanligi, reklamaliligi bilan gazetabop hisoblanadi. So'z - sarlavhalarning miqdori ancha ko'p bo'lib, aniqlikni ta'minlash uchun ahamiyatlidir. Gap - sarlavhalardan darak gap - sarlavhalarning ixcham gap birliklaridan tanlangani, mazmunliligi, ta'sirchanligi, matn bilan uyg'unligi alohida e'tiborni tortadi. Ularning mazmunida istiqlol yillarida olib borilayotgan islohotlar, bunyodkorlik ishlariga hamohangligi ko'rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017 йил 4 август.

2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 483 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: O'zbekiston, 2017. – 32 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 32 б.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. Шавкат Мирзиёевнинг матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимларига табриги. 2018 йил 27 июнь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарори // Халқ сўзи. – 2017 йил 21 апрель.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги Фармони // Халқ сўзи. – 2017 йил 8 февраль.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

8. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – 120 б.

9. Абдусаидов А. Газета сарлавҳаси. – Самарқанд, 1999, - 150 б.

10. Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма. – Самарқанд, 1988. –

11. Абдусаидов А. Журналистнинг тилдан фойдаланиш маҳорати. Монография. – Самарқанд, 2004. – 102 б.

12. Бобоева А. Газета тили ҳақида. - Тошкент: Фан, 1983. – 160 б.

13. Газета жанрлари услубияти: Махсус курс дастури // Университет таълими учун журналистика мутахассислиги бўйича ўқув дастури. Масъул муҳаррирлар: И.Тошалиев, О.Мадаев. - Тошкент: Университет, 1997. - 160 б.

14. Журналистик ижод назарияси ва амалиёти (жанрлар) // Тузувчи: Ғ.Ғафуров. - Тошкент: Университет, 1997, - 145 б.

15. Каримов С. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Ўқув қўлланма. - Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1994. - 105 б.

16. Каримов С.А. Ўзбек тили функционал стилистикаси. Монография. - Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. - 96 б.

17. Косимов Н., Тошпулатова Н., Шофайзиева Н., Муратова Н. Босма оммавий ахборот воситалари тахририятлари учун қўлланма. -Т.: 2008,-100 б.

18. Маданиятшунослик. Ўқув-услубий мажмуа. - Самарқанд, 2019. - 80 б.

19. Мазкур ҳадис матни Наби Жалолиддиннинг “Хайём” романидан олинди. - Тошкент: Ўзбекистон, 2011. - 254 б.

20. Махмараимова Ш. Лингвокультурология. -Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. - 16 б.

21. Назаров Б., Расулов А., Қахрамонов Қ., Ахмедова С. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. - Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2012. - 416 б.

22. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Тошкент, 1995. - 200 б.

23. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. -Тошкент, 1999. - 150 б.

24. Расулов Р. Умумий тилшунослик. - Тошкент, 2006. - 200 б.

25. Тоғаев О. Публицистик тадқиқот санъати. - Тошкент: Ўзбекистон, 1986. - 145 б.

26. Тоғаев О. Публицистик жанрлар. Ўқув қўлланма. - Тошкент: Ўқитувчи, 1976, - 110 б.

27. Тожиев Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. - Тошкент: Университет. 1987. - 110 б.

28. Тошалиев И. Матбуот тили маромларига доир (Ҳозирги ўзбек тилининг тараққиёт йўналишлари): - Тошкент, 1990. - 200 б.

29. Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. - Тошкент, 1995. - 85 б.

30. Турдимов Ш. «Гўрўғли» дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. Т.: «Фан», 2011. - 117 б.

31. Усмонов С., Умумий тилшунослик. - Тошкент, 1972. - 171 б.

32. Усмонова Ш. Таржиманинг лингвомаданий аспекти. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2015. – 192 б.

33. Худойқулов М. Журналистика ва публицистика. Ўқув қўлланма. - Тошкент: Университет, 2008. – 200 б.

34. Ҳамидов З. Ғафур Ғулом прозаси лексикаси. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – 100 б.

35. Чориев Б. Ғафур Ғулом поэзиясининг лексик-семантик хусусиятлари. – Тошкент: ТДПУ, 2007. – 61 б.

36. Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: ФАН, 1986. – 123 б.

III Xorijiy nashrlar

37. Айимбетов М. Опыт лингво-статистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста. – Нукус: Билим, 1991. – 128 б.

38. Айимбетов М., Насиров Д. Алфавитно-частотный словарь избранных произведений Бердаха. – Нукус: Каракалпакстан, 1993. – 128 б.

39. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – Москва: ФЛИНТА, 2016. – 200 б.

40. Бердимуратов Е. Эдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нукус, 1973. – 200 б.

41. Дмитриевский А.Л. Жанр эссе: очерк теории жанра. - Орел, 2006. – 90 б.

42. Кайда Л.Г. Эссе: Стилистический портрет. - М., 2008. – 90 с.

43. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – Москва: Наука, 1976. – 100 с.

44. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 200 с.

45. Караулов Ю.Н. Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – 216 с.

46. Караулов Ю.Н. Языковая личность: текст, словарь, образ мира. - Москва, 2006. – 95 с.

47. Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. – Пермь: 1972. – 204 с.

48. Копыленко М.М. Социальное и этническое в языке (очерк взаимодействия). Облик слова. Сб. статей памяти Д.Н.Шмелёва. М., 1997. – 360 с.

49. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов /- 2-е изд., испр. и доп. - Москва, 2003. – 82 с.

50. Костомаров В. Русский язык на газетной полосе (некоторые особенности языка современной газетной публицистики) - М., 1971. – 200 с.
51. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. – М.: Изд-во “Диалог МГУ Москва”, 1998. – 150 с.
52. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: Филология, 1997. Вып. 2. – 100 с.
53. Курбанов Т.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. — Самарканд, 1987. – 198 с.
54. Маслова В. Лингвокультурология: Учеб. пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
55. Машарипова Т.Ж. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий методологиялық анализ Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: Mumtaz so‘z, 2016. – 290 б.
56. Мухамедов С., Пиотровский Р. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986. – 190 с.
57. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации. Уральский государственный педагогический университет, 2007. – 208 с.
58. Низамов И.М. Татар рекламы ьэм матбугат (Татар массакулэм мэгълумат чараларында реклам текстын оештыру, язу 11эм бизэунец кайбер мэсьэлэлэре) / И.М.Низамов. - Казан: Казан ун-ты нэшр., 1997. – 110 б.
59. Палуанов Б.Н. Қорақалпоқ адабиётитада эссе жанри. – Тошкент, 2002. – 200 б.
60. Пьего-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008. – 240 с.
61. Розенталь Д. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. - М., 1980. – 200 с.
62. Сабитова З.К. Лингвокультурология. Учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 100 с.
63. Синченко Г.Ч. Парадокс правоблюстителя. Философско-правовые эссе. - Омск, 2010. – 203 с.
64. Солганик Г.Я. О языке газеты. - М., 1968. – 200 с.
65. Федин К. Собрания сочинений в девяти томах. IV том. – М.: 1962. – 570 с.
66. Эпштейн М.Н. Эссе об эссе / М.Н. Эпштейн. - М., 1998. – 300 с.

III. Lug'atlar

67. Абдурахмонов А. Газета журналистикаси терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983, – 30 б. 150

68. Муҳамедов С. Ўзбек тилининг алфавитли-частотали луғати. – Тошкент: Фан, 1982. –111 б.

69. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – Москва, 1997. – 982 с.

70. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 687 б.

71. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 606 б.

72. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 591 б.

73. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.

74. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 1 жилд. – 734 б.

75. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 7 жилд. – 640 б.

76. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005, 10 жилд. – 656 б.

77. Ҳатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиёшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 361 б.

78. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т., 1978, – 158 б.

IV. Badiiy adabiyotlar

79. Абдиев А. Китобга қайтиш. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abdunabi-abdiyev-kitobga-qaytish-esse.html>

80. Азим У. Карвон йўли. Рауф Парфи. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/memuarlar/usmon-azim-rauf-parfi.html>.

81. Ахмедова Ҳ. Бобомнинг боғи. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2013, 8 март.
82. Аъзам А. Мажнунтол тагида. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2013, 25 октябрь.
83. Боқий Н. Шукур аканинг боғи. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/memuarlar/shukur-akaning-ogi.html>
84. Бўтаев Ш. Шукур, айт-чи, бу ҳаёт нима?. Жаҳон адабиёти. 2014 йил, 9 сон.
85. Дехқон қизи М. Гул сўқмоқлар. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/matluba-dehqon-qizi/matluba-dehqon-qizi-gul-soqmoqlar-esse-qissa/>
86. Дўстмуҳаммад Х. Қалб ҳамиша ўртада. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/xurshid-dostmuhammad-qalb-hamisha-ortada-esse.html>
87. Жабборов Ф. Ой нурида мутолаа. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011, январь.
88. Жангиров Ж.Ушоқ билан юзма-юз. Маърифат. 2013, 25 декабр.
89. Жонузоқ Н. Митти гиёҳ мўъжизаси. <https://kh-davron.uz/ijod/adib/nodir-jonuzoq.html>
90. Жураев А. Тинчлик дарахти Ёшлик. 2011, 7 сон.
91. Жўраев А. Шошаётган одам. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ashurali-jorayev-shoshayotgan-odam-esse-monolog.html>
92. Иброҳимова Н. Қичқириқ ортидаги изҳор. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/nodirabegim-ibrohimova-ikki-esse.html>
93. Иброҳимова Н. Юракдан юраккача.... <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/nodirabegim-ibrohimova-ikki-esse-2.html>
94. Қобул Б. Ота бўлиб....<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/behzod-qobul-ota-bolib-esse.html>
95. Қўшжонов М. Хива суҳбати. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005, 4 феврал.
96. Малом Ш. Кўнгил обидасига йўл. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011, 6 май.
97. Маҳкам А. Адабиёт ибодати. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004, 22 декабр.
98. Мирзо М. Армон. “Ёшлик” журнали, 2013 йил, 7-8-сон.
99. Нарзулла Жўраев. Таваллодан муножотгача (илмий-фалсафий эссе). “Жаҳон адабиёти”, 2013 йил, 6-сон.
100. Ортиқов Ш. “Годони кутиб” бизда саҳналаштирилса.... <https://nodirabegim.uz/archives/3221>

102. Ортиқов Ш. Қизил иблислар ёхуд геноцид қайғуси. <https://telegra.ph92USI-01-17>
103. Ортиқов Ш. Қирол ўлди, яшасин қирол!
104. Ортиқов Ш. Мен гулбашакарни яхши кўраман. <https://nodirabegim.uz/archives/3517>
105. Ортиқов Ш. Мифологик эпатаж. <https://nodirabegim.uz/archives/2438>

V. Dissertasiya va avtoreferatlar

128. Абдиев А. Алпомиш достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Нукус, 2011. – 23 б.
129. Абдусаидов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари: Филол. фан. докт ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2005. – 23 б.
130. Абдусаидов А. Язык газеты и литературная норма (на материале местных и республиканских газет 70-80-х годов): Дисс... канд. филол. наук. - Самарканд, 1988. – 222 с.
131. Абилхасимов Б. Язык газеты «Дала Уалаяты» (1888-1902 гг.): Автореф. дисс... канд. фил. наук. - Алма-Ата, 1964. – 23 с.
132. Адилов М. Газет дили: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Баку, 1973. – 23 с.
133. Айимбетов М. Опыт лингвостатистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Нукус, 1987. – 155 б.
134. Алиев Т.З. Язык газеты «Кяшкюль» (XIX в.): Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Баку, 1973. – 23 с.
135. Арбузова В.Ю. Прецедентность в русском языке как лингвистический и культурный феномен: на материале научных и эпистолярных текстов: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Елец: Елецкий гос. ун-т, 2007. – 25 с.
136. Асқаров М.А. Газета «Казан-мохбире» (Казанский вестник) и её роль в развитии татарского публицистики начало XX века: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Казань, 2004. – 28 с.
137. Ахабаев А. Статистический анализ лексико-морфологической структуры языка казахской публицистики (На материале казахских газетных текстов за 1965-66 г.г.) : Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1971. – 23 с.
138. Бекбергенов Қ. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинде илимий стильдиң лексика-семантикалық хәм грамматикалық өзгешеликтери. Фил. илим. канд. ... Автореф. дисс. – Нукус, 2001. – 25 с.

139. Бузальская Е.В. Типология русского эссе (лингвокогнитивный аспект): Автореф.дисс ... докт.фил.наук. – Санкт-Петербург, 2017.– 22с.
140. Гарифуллин В.З. Лингвостилистическая система татарского газетного текста. Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Москва, 1998. – 22с.
141. Джумабаева Ж.Ш. Мустақиллик даври публицистик асарларидаги қўшма гаплар талқини: (ўзбек ва инглиз тилларида матнларнинг қиёсий таҳлили асосида): Филол.фан.номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2006. –22 б.
142. Дмитриевский А.Л. Эссе как жанр публицистики: Дисс...канд. фил.наук. - Санкт-Петербург, 2002. – 202 с.
143. Егорова Н.В. Эссе в современной мордовской прозе: (проблемы стлповлепня и развития жанра). Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Саранск, 2011. – 22 с.
144. Емельянцева Л.П. Языковые и стилистические средства информационных жанров газет, радио и телевидения (на мат-ле производственной информации Узбекистана): Автореф.дисс... канд.фил.наук. -Ташкент, 1979. – 25 с.
145. Зацепин К.А. Эссе как коммуникативная форма: проблемы чтения: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Самара, 2006. – 24 с.
146. Ибрагимов Ҳ.Ҳ. Тўра Сулаймоннинг ўзбек тили лисоний имкониятларидан бадий фойдаланиш маҳорати: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (Phd) дисс. автореф. – Гулистон, 2021. – 23 б.
147. Исаев М.С. Становление и развитие языка казахской периодической печати: Автореф.дисс... канд.фил.наук. - Алма-Ата, 1974. – 23 с.
148. Исаев С.М. Язык периодической печати 1920-х годов: Автореф.дисс... канд.фил.наук. - Алма-Ата, 1966. – 24 с.
149. Канаева Е.Н. Текстовые функции логоэпистемы: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – М., 2007. – 24 с.
150. Карашева Н.Б. Грамматические особенности языка казахской публицистики начала XX века. Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1959. – 23 с.
151. Каримов Ғ. Некоторые вопросы развития узбекского литературного языка 20-30-х годов: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Т.: 1972. – 23 с.
152. Қўчқорова М. Ҳозирги ўзбек адабиётида эссе жанри: Филол. фан.ном ... дисс. автореф.– Тошкент, 2004. – 23 с.

153. Мамажонов А. Стилистические особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка: Автореф.дисс...док.фил.наук. – Ташкент, 1991, – 23 с.

– Қарши, 2018. – 147 б.

162. Неъматова Д.С. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол.фан.номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 24 б.

163. Нурмухаммедов Ю.Ш. Миллий-маданий дунёқарашнинг фразеологик сатҳ аспектидаги таҳлили: Филол.фан. бўйича фалс. д-ри (Phd) дисс. – Самарқанд, 2021. –160 б.

164. Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ кўнделикли баспасөзи тилиниң қәлипlesiўи (1924-1940-жыллар материаллары тийкарында): Фил.илим.канд. ... дисс. – Нукус: КМУ, 2006. – 202 с.

165. Оразымбетова З.Қ. Қорақалпоқ вақтли матбуоти тилининг услубий хусусиятлари: Фил.фан.докт. дисс...автореф. – Нукус, 2019. – 33 б.

166. Орлова Н.М. Библейский текст – как прецедентный феномен: Автореф.дисс... док.фил.наук. – Саратов, 2010. – 51 с.

167. Оруджев А. Язык газеты «Эккинчи»: Автореф.дисс... канд.фил.наук. –Баку, 1947. – 33 с.

168. Перевозов Д.Н. Эссеизация текстов как выражение персонального журнализма в современной российской публицистике: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Воронеж, 2007. – 18 с.

169. Рахманов М. Синтаксические особенности языка газеты «Туркистон вилоятининг газети»: Автореф.дисс... канд.фил.наук. – Ташкент, 1971, – 33 с.

170. Рустамов Д. Лексемалар миллий маданий хосланган семемасининг лингвомаданий аспекти: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. – Фарғона, 2018. – 129 б.

VI. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

184. Алендеев П.В. Эссеистический тип текста в контексте особенностей современной науки // Известия Рос. гос. педаг. унив. им. А. И. Герцена. 2007. Т. 16. - №40. – 17-20 с.

185. Ахренов А. В. Испанский язык Венесуэлы: языковая картина мира // Вестн. МГОУ. Сер. Лингвистика, – М.: МГОУ, 2009. – №3. – 56 с.

186. Беценко Т.П. Взгляд на лингвокультурологический анализ художественного текста как вид учебной деятельности в

системе современного гуманитарного образования // Человек в социокультурном измерении. 2021. – 14-21 с.

187. Боровков. А. К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики). – Ташкент: Изв. УзФАН СССР. 1940. – №7, – 31 с.

188. Бузальская Е.В. Эссе: общая типология жанра // Вестник Орловского гос. унив. Серия: Новые гуманитарные исследования. 2013. – №5 (34). – 123–125 с.

189. Йўлдошев Б., Мирзаев Б. Ўзбек тилида фразеологизм сарлавҳаларнинг стилистик хусусиятлари ҳақида (Матбуот материаллари асосида) // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. – Самарқанд: СамДУ, 1982. – 109-114 б.

190. Киссен И.А. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Кизил Узбекистан» // Науч.труды ТашГУ. Новая серия. Вып. 247. – Ташкент, 1964. – 44-58 с.

200. Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы // Проблемы языка. Вып. №1, – Ташкент, 1934. – 41-51 с.

201. Усмонов Ф. Тил ва тафаккур муносабати ва тилшуносликда антропоцентризм тамойили хусусида // Илмий хабарнома, АДУ, 2015. – № 2. – 94 б.

202. Холмирзаев Ш. Эссе – эркин ижод // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2003, – №16. – 3 б.

VII. Internet saytlari

203. <https://pnu.edu.ru/ru/recruitment/graduates/essay/>

204. Лямзина Т.Ю. Жанр эссе (К проблеме формирования теории) [электронный ресурс] // http://psujourn.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm - (Дата обращения: 13.04.2013).

205. Маклакова Е.А. Национальная языковая специфика и лингвокультурологические особенности семантики слова. <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-yazykovaya-spetsifika-i-lingvokulturologicheskie-osobennosti-semantiki-slova/viewer>

206. Семина В. В. Особенности классификации эссе в дискурсе. -[Электронный ресурс] URL: http://rimc-rybnoe.narod.ru/Li4nie_str/Semina/raznoe/osbennosti_i_klass_esse.doc (Дата обращения 11.10.2015)

MUNDARIJA

KIRISH	3
I-bob. PUBLITSISTIK USLUBNI TAHLIL QILISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	6
1.1. Informatsion jamiyat – «uchinchi to‘lqin» va sivilizasiyaning yuzaga kelish modeli	6
1.2. Esse janrining shakllanishi	23
1.3. Esse janrining o‘ziga xos xususiyatlari, tuzilishi va turlari.	35
Birinchi bob yuzasidan xulosalar.....	47
II bob. ESSE JANRINING LINGVOSTILISTIK TAHLILI	48
2.1. Esse matnlarining fonetik xususiyatlari	48
2.2. Esse janrining leksik xususiyatlari.....	55
2.3. Esse matnlariga xos bo‘lgan tasviriy vositalar va poetik figuralar.....	71
Ikkinchi bob yuzasidan xulosalar	85
Umumiy xulosalar	88
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	90

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA
VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
SAMARQAND VILOYATI PEDAGOGLARNI YANGI
METODIKALARGA O'RGATISH MILLIY MARKAZI**

RAXIMOVA MOHINABONU ABDUXAMID QIZI

**O'ZBEK ESSE MATNLARINING
LINGVOSTILISTIK TAHLILI**

MONOGRAFIYA

“Bilig ilmiy faoliyat” nashriyoti

Muharrir: Fayzullayeva G.
Texnik muharrir: Xujakulov Sh.
Nashrga tayyorlovchi: Abdullayev F.

№ 098355

ISBN: 978-9910-9973-1-0

“Bilig ilmiy faoliyat” nashriyoti,
Joylashgan mazili Samarqand viloyati, Samarqand shahar,
Zavod ko'chasi 9-uy, 10-xona. Faoliyat manzili Samarqand viloyati, Samarqand shahar,
X.Obiddinov ko'chasi 7-uy.
tel.: +998 97-925-97-91

Terishga berildi: 17.11.2023-yil. Bosishga ruxsat etildi: 07.12.2023-yil.
Bichimi 60x84^{1/16}, “Times New Roman” garniturasida.
Bosma tabog'i 6,25. Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 2023/2
Bahosi kelishilgan narxda
Noshirlik litsenziyasi: № 098355

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish
milliy markazi bosmaxonasida nashr etildi